

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено
кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків протокол №__ від

В.о. завідувача кафедри _____ *Сергій ЛИТОВЧЕНКО*

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

ЛУЦІЙ КОРНЕЛІЙ СУЛЛА ЯК ПОЛІТИК ТА ПОЛКОВОДЕЦЬ

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Богдан ГУРСЬКИЙ

Науковий керівник _____ Андрій ТОКАРЕВ

Харків - 2026

Резюме

Гурський Богдан. Луцій Корнелій Сулла як політик та полководець.

У цьому дослідженні розглядається діяльність Луція Корнелія Сулли як однієї з ключових постатей доби пізньої Римської республіки, коли політична система переживала глибоку кризу. Особливу увагу приділено вивченню його кар'єрного шляху як на полі бою, так і в політичному житті. Робота охоплює аналіз його стратегічних рішень, здобутих перемог та адміністративних ініціатив. Окремо досліджено, як Сулла використовував засоби політичної комунікації, зокрема дипломатію та інструменти масового впливу, для зміцнення своєї влади та впливу на громадську думку. Аналізуючи його воєнні кампанії, автор виявив значне втручання Сулли у справи елліністичних держав і міст Малої Азії, що свідчить про його активну зовнішньополітичну діяльність ще до приходу до диктатури. Одна з найсуперечливіших тем, проскрипції, розглядається в контексті їхнього впливу на суспільство та політичну культуру Риму. Дослідження дозволяє стверджувати, що саме Сулла вперше в римській історії легалізував використання регулярної армії як інструмента досягнення політичних цілей. Його прихід до влади ознаменував собою перехід до нової моделі політичної боротьби, де меч ставав важливішим за слово. Проведені Суллою реформи змінили ключові аспекти римської державності: відновлено авторитет сенату, переглянуто принципи територіального управління та переорієнтовано зовнішню політику. Таким чином, досвід Сулли став поворотним моментом у трансформації республіканської системи — як у внутрішній, так і в зовнішній сфері.

Summary

Hurskyi Bohdan. Lucius Cornelius Sulla as a political and military leader

The diploma analyzes the career and actions of Lucius Cornelius Sulla, a key figure during the turbulent final decades of the Roman Republic. The analysis focuses on his rise to power, both as a military commander and a political leader, highlighting the crucial stages of his public service and the strategies he employed to assert authority. Special attention is given to Sulla's use of political tools such as diplomacy and propaganda, which played a significant role in consolidating his position and shaping public perception. His military campaigns reveal a pattern of deep involvement in the internal affairs of Hellenistic states and cities across Asia Minor, indicating a broader geopolitical agenda even before his dictatorship. One of the most controversial aspects of Sulla's legacy – the proscriptions – is examined for its social and political impact. The study concludes that Sulla was the first Roman statesman to openly use the army as a direct means of seizing and exercising political power. His example marked a turning point in Roman political culture, where military strength became a decisive factor in governance. The reforms introduced under his rule fundamentally reshaped the Roman political system: they restored senatorial authority, redefined regional governance structures, and altered Rome's foreign policy priorities. In sum, Sulla's experience represents a critical transformation of the Republican framework, with enduring consequences for both domestic administration and imperial ambition.

ЗМІСТ

	3
Вступ.....	
Розділ 1. Перші кроки Л. Корнелія Сулли на політичному та військовому поприщі.....	20
Розділ 2. Діяльність Сулли у роки громадянської війни.....	42
Розділ 3. Сулла як диктатор	60
Висновки.....	79
Список використаних джерел та літератури.....	81
Додатки.....	9
Резюме.....	97
Summary.....	98

Вступ

Луцій Корнелій Сулла належить до найвпливовіших постатей як у історії Риму, так і всього середземноморського світу. Його суспільно-політична діяльність стала одним із найважливіших моментів у процесі оформлення державності античної Італії та визначила вектор її подальшого розвитку. Встановленню його одноосібної диктатури передувала гостра внутрішня криза *civitas* і республіканської системи управління, а також ряд внутрішньополітичних факторів, які в сукупності могли поставити під питання існування Римської середземноморської держави.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що порівняно невелика тривалість диктатури Сулли мала важливе історичне значення. Саме в ці кілька років суспільно-політичне життя Республіки зазнало значних змін: внаслідок масштабного комплексу реформ було здійснено суттєву реорганізацію політичної системи, впроваджено нові принципи регіональної політики, змінено характер взаємовідносин з підлеглими територіями, відбулися важливі зрушення у зовнішній стратегії Риму. Водночас уперше на державному рівні було легалізовано політичний терор, наслідки якого поширилися одразу на кілька поколінь репресованих. Деякі введенні Суллою закони відобразилися в правовій спадщині Римської цивілізації, а його вчинки стали прикладом для політичних лідерів на багато століть уперед. Вивчення суспільно-політичної діяльності диктатора дозволяє зрозуміти закономірності історичного поступу Риму під час переходу від республіканської системи правління до монархічної. Крім того, воно дозволяє конкретизувати такі загальноісторичні поняття, як причини виникнення політичних протистоянь та їх переростання у громадянські конфлікти; дипломатичні відносини з ворогом під час ведення зовнішніх війн; застосування політичної та релігійної пропаганди для досягнення влади та подальшого зміцнення соціальної бази режиму; використання армії для реалізації власних амбіцій; здійснення масштабних репресій.

Об'єктом роботи є історія Римської республіки в кінці II і перших десятиліть I ст. до н. е.

Предметом дослідження стали політична та військова діяльність Луція Корнелія Сулли.

Хронологічні межі дипломної роботи обмежуються часом життя Луція Корнелія Сулли. Верхньою хронологічною межею є дата народження диктатора, а саме 138 р. до н. е. Нижній кордон є датою його смерті в 78 р. до н. е.

Територіальні рамки роботи обмежуються рубежами Римської республіки кінця II – перших десятиліть I ст. до н. е.

Джерельна база даної роботи включає джерела наративного характеру та дані нумізматики.

Одним із ключових джерел для вивчення постаті Луція Корнелія Сулли є його масштабні «Спогади». Попри те, що вони відзначаються багатством фактів, до нас дійшли лише окремі уривки, переважно через цитування Плутарха. У своїх мемуарах Сулла часто перебільшував чисельність переможених ворогів, а втрати його військ у великих сутичках описував як незначні, обмежені кількома десятками солдатів. Водночас він наголошував на власних командних талантах і надмірно підкреслював власну роль у кожній битві. Незважаючи на це, його «Спогади» залишаються важливим історичним свідченням¹.

Особливу вагу мають твори молодших сучасників Сулли – Цицерона і Саллюстія. Під час першої громадянської війни Цицерон починав політичну діяльність, а Саллюстій був ще молодим, тож обидва могли відчувати вплив тих подій. Найбільше значення має Цицерон (106–43 рр. до н. е.), який особисто брав участь у тих подіях. Його праці – «Про закони», «Про старість», «Про дружбу», «Про обов'язки», «Третя промова проти Катиліни» та «Про свій будинок» – містять численні згадки про Суллу, переважно у контексті жорстокого терору, який Цицерон критично оцінював. Він однаково

¹ Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима. Москва, 1981. С. 51.

засуджував насильство як з боку Сулли, так і Марія та Цінни. Втім, ставлення Цицерона до терору залишалося послідовним, тоді як оцінка політики сулланців змінювалася. Оратор відзначав, що за часів диктатури Сулли відновили роботу судів і законодавства. Водночас Цицерон негативно сприймав передачу судових повноважень від вершників до senatorів, судову реформу та земельні конфіскації — дії, які обмежували інтереси його соціального стану. У своїх промовах він неодноразово критикував ці зміни, хоча згодом тема судової реформи зникла з його публічних виступів¹.

Гай Саллюстій Крісп, римський історик I ст. до н. е. і прихильник Цезаря, виклав своє ставлення до Луція Сулли у працях «Югуртинська війна» та «Промову Катіліни». На початку своєї діяльності Сулла постає в образі здібної та вдачливої особи, викликаючи в читача позитивне враження. Проте з часом його жага влади призводить до змін у характері, і Саллюстій підсумовує: «Луцій Сулла, заволодівши державою силою, з початку виявився успішним, але закінчив сумно». Таким чином, історик створює образ суперечливої людини, чийі справи починалися обнадійливо, але завершувалися трагічно. У своїх творах Саллюстій також акцентує увагу на кризі моральності в римському суспільстві, де особисті та державні чесноти були підмінені жадобою до багатства і політичної влади. Він описує запеклу боротьбу між сенатом і народом, породжену безконтрольною пристрастю обох сторін, при цьому проявляючи підтримку «новим людям», представникам молодшої еліти, і критикує стару аристократію².

Таким чином, конфлікти 80-х рр. до н.е. отримали своє відображення у літературі Пізньої Республіки. Джерела того часу демонструють кілька точок зору: апологетичну — на захист Сулли; консервативну — представлену Цицероном, який частково підтримував політику диктатора, але водночас

¹ Цицерон Марк Тулій. Третя речь против Катилины // Цицерон. Речи. Москва, 1962. Т. 1. С. 312-321; Цицерон Марк Тулій. О своем доме // Цицерон. Речи. Москва, 1962. Т. 2. С. 57-102; Цицерон. О законах // Цицерон. Диалоги. Москва, 1966. С. 89-150; Цицерон. О старости, О дружбе, Об обязанностях // Цицерон. Сочинения. Москва, 1974. С. 58-156.

² Саллюстий Гай Крисп. Югуртинская война // Саллюстий. Сочинения. Москва, 1981. С. 40-105; Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины // Саллюстий. Сочинения Москва, 1981. С. 5-39.

ставився до нього з певною обережністю; і різко критичну – у вигляді позиції Саллюстія, який негативно оцінював усе, що пов'язане із Суллою.

Період правління Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв супроводжувався появою низки важливих історичних праць. Найбільш відомим твором цього часу є «Історія Риму від заснування міста» Тіта Лівія (59 р. до н. е. – 17 р.н. е.), який охоплював розвиток Римської держави від її початків до подій, близьких до часу автора. Відомо, що події першої громадянської війни і період диктатури Сулли детально розкриваються у 77-89 книгах цього масштабного видання, що свідчить про особливу увагу Лівія до цього періоду. У своїй роботі він описував не лише військові кампанії та акти терору, а й суспільно-політичні заходи, наприклад, закони, ухвалені в 80-х рр. до н. е.¹

Інший історичний твір, що зберігся до наших днів, – «Римська історія» Веллея Патеркула (друга пол. I ст. до н. е. – перша пол. I ст. н. е.). Його хроніка охоплює історію Риму до 30 р. до н. е., але виклад подій нерівномірний: ранні епохи подані стисло, оскільки вони не викликали великого інтересу у автора, натомість пізніші події описані більш детально. Опис першої громадянської війни та правління Сулли розміщено у другій книзі, однак він має уривчастий та дещо хаотичний характер, основна увага зосереджена на військових конфліктах і внутрішніх безпорядках, з періодичними вставками коротких біографій ключових фігур. Веллей виступав на захист існуючого правопорядку, незалежно від його характеру, він вважав Сульпіція, Марія і Цінну заколотниками, тоді як його ставлення до Сулли було складним і неоднозначним. З одного боку, він визнавав його заслуги, але водночас зауважував: «Це ім'я – Сулла (Щасливий) – могло б бути виправдане, якби його життя завершилося разом із перемогою». Для історика були неприйнятні як розпалювачі громадянського конфлікту, так і організатор жорстоких проскрипцій².

¹ Тит Ливий. История Рима от основания города. Москва, 1991. Т. 2. С. 188-320; Тит Ливий. История Рима от основания города. Москва, 1993. Т. 3. С. 557-590.

² Веллей Патеркул. Римская История // Малые римские историки. Москва, 1996. Кн. 2. С. 23-99.

Видатним майстром римської історіографії став Корнелій Тацит (бл. 55 – між 117 та 120 рр. н. е.). На відміну від Лівія і Веллея, його твори «Аннали» та «Історія» охоплюють лише період від смерті Августа до загибелі Доміціана. Проте навіть у цих роботах зустрічаються окремі згадки про республіканський час, зокрема стосовно законодавства Сулли, яке обмежувало права плебейських трибунів, а також збільшення кількості квесторів¹.

Валерій Максим, римський письменник I ст. н. е., у своїх творах зауважив, що Корнелій Сулла часто проводив час бездіяльно, присвячуючи його святкуванню і спілкуванню з близькими. Водночас автор відзначає, що Сулла доклав зусиль для відновлення храму Юпітера на Капітолії².

Особливу цінність становлять два історичні джерела, створені в період правління династії Антонінів: «Порівняльні життєписи» Плутарха та «Громадянські війни» Аппіана. Твір Плутарха (бл. 46–126 рр. н. е.) складається з серії парних біографій видатних грецьких і римських діячів, серед яких присутні життєписи Сулли, Марія, Помпея, Лукулла, братів Гракхів, Красса та Серторія³. Кожна з цих біографій, у більшій чи меншій мірі, містить важливі відомості про події першої громадянської війни, розкриваючи їх через призму діяльності центральних фігур.

Найбільшою цінністю для історичного дослідження є саме біографія Луція Корнелія Сулли, написана Плутархом. У ній бракує точних хронологічних даних та конкретних цифр, а деякі моменти викладені стисло й поверхнево, наприклад, питання здобуття Суллою посади претора або отримання ним диктаторських повноважень. Окремі ключові аспекти, такі як закони, ухвалені Суллою, залишилися поза увагою автора. Важливо підкреслити, що Плутарх не прагнув створити суто фактологічний звіт: цікаво,

¹ Тацит. *Аннали* // Тацит. *Сочинения*. Москва, 2003. С. 5-423; Тацит. *История* // Тацит. *Сочинения*. Москва, 2003. С. 522-765.

² Валерий Максим. *Достопамятные деяния и изречения*. Санкт-Петербург, 1772. Т. 2. С. 198-199; 446-447.

³ Плутарх. *Гай Марий* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 65-97; Плутарх. *Луций Корнелий Сулла* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 119-153; Плутарх. *Лукулл* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 171-212; Плутарх. *Помпей* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 334-390; Плутарх. *Тиберий и Гай Гракхи* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1964. Т. 3. С. 111-136; Плутарх. *Красс* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 237-263; Плутарх. *Серторий* // Плутарх. *Сравнительные жизнеописания*. Москва, 1963. Т. 2. С. 268-286.

що всі цитати з «Мемуарів» Сулли, які він наводить, стосуються лише забобонів та прикмет, а не політичних чи військових деталей¹.

На відміну від Плутарха, який більше зосереджувався на біографічних деталях, Аппіан у своїй масштабній праці «Римська історія» (кінець I – друга половина II ст. н. е.) пропонує справжній історичний нарис, хоч і не послідовний у хронологічному плані. Його розділ «Мітрідатові війни» висвітлює військові дії під проводом Сулли проти зовнішніх ворогів, тоді як конфлікти внутрішнього характеру розглядаються у «Громадянських війнах» – п'ятитомному творі, який охоплює період від трибунату Тіберія Гракха до протистояння між Антонієм і Октавіаном. Матеріал у цьому творі поданий не послідовно: всі події, що передували війні між Цезарем і Помпеем, містяться в першій книзі, а подальші – розбиті на решту чотири томи. Хоча, на перший погляд, перша громадянська війна займає тут небагато місця, Аппіан докладно описує її перебіг. Окрім військових операцій, він звертає увагу на політичні переговори між Суллою і сенатом, підготовку до конфлікту, а також розповідає про період диктатури, жахливі проскрипції та реформи в устрої держави. Аппіан відверто засуджує громадянські війни, вважаючи їх неминучим злом, і подібним чином оцінює дії Сулли, якого він вважає таким, що намагався «вилікувати одну біду іншою». Проте автор не може не визнати особистої відваги диктатора, особливо під час його добровільного відходу з влади².

Окрім згаданих вище джерел, варто також звернути увагу на інші історичні твори, що з'явилися ще в II ст. н. е. Так, Флор створив короткий огляд як зовнішніх, так і внутрішніх війн Риму, у якому описуються зокрема військові дії під час Мітрідатових війн та період терору, пов'язаний із Суллою³. Інформація про громадянську війну 80-х рр. до н. е. і діяльність Сулли також зустрічається у працях низки інших авторів. Наприклад, Євтропій коротко висвітлює події війн із кимврами і тевтонами, а також Союзницьку, Мітрідатову

¹ Плутарх. Луций Корнелий Сулла // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963. Т. 2. С. 119-153.

² Аппиан Александрийский. Митридатовы войны // Аппиан. Римская история. Москва, 1998. С. 242-308; Аппиан Александрийский. Гражданские войны // Аппиан. Римская история. Москва, 1998. С. 309-373.

³ Флор Луций Аней. Эпитомы // Малые римские историки. Москва, 1996. С. 99-190.

та першу громадянську війну¹. Аврелій Віктор у стислій формі розповідає про початок військової та політичної кар'єри Сулли, а також про конфлікт з Мітрідатом². Історичний огляд політичної боротьби, першої громадянської війни та репресивних заходів подає Орозій³. У свою чергу, Фронтін описує численні хитрощі та стратегії, які Сулла використовував для відновлення дисципліни в армії, а також методи облоги та штурму фортець⁴. Луцій Ампелій у «Пам'ятній книжці» надає відомості про Союзницьку та Мітрідатову війни⁵. Страбон у своїй «Географії» описує поразку самнітів у I ст. до н.е. і захоплення Пірея військами Сулли⁶. Сенека висловлює різке засудження жорстокості проскрипцій, запроваджених Суллою⁷. Зосим, доповнюючи загальну картину того часу, говорить про події громадянського конфлікту між Гаєм Марієм і Суллою⁸.

Нумізматика є цінним джерелом для дослідження фінансової структури та економічного стану Стародавнього Риму, зокрема вона допомагає виявити інформацію про грошові реформи та випуск монет. Зображення і написи на монетах часто відображають ідеологічні меседжі та елементи політичної пропаганди, що були важливими у боротьбі за владу⁹.

Проте, як видно з огляду джерел, основну роль у відтворенні історичних подій відіграють письмові наративні матеріали, тоді як нумізматичні дані залишаються радше допоміжним джерелом. Більшість античних авторів приділяють увагу опису військових кампаній та періодів терору, хоча не менш важливі аспекти, такі як законодавчі ініціативи та реформи, також знаходять відображення у їхніх працях. До ключових історичних текстів належать біографія Сулли у Плутарха та «Громадянські війни» Аппіана. Також істотне

¹ Евтропий. Краткая история от основания Города // Римские историки IV века. Москва, 1997. С. 1-49.

² Аврелий Виктор. История Рима: О знаменитых людях // Вестник древней истории. 1963. № 2. С. 236.

³ Павел Орозий. История против язычников. Санкт-Петербург, 2004. 544 с.

⁴ Секст Юлий Фронтин. Стратегемы // Вестник древней истории. 1946. № 1. С. 222-306.

⁵ Луций Ампелий. Памятная книжица // Малые римские историки. Москва, 1996. С. 191-223.

⁶ Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964. 944 с.

⁷ Сенека Луций Анней. Философские трактаты // Сенека. Сочинения. Санкт-Петербург, 2001. С. 40-65.

⁸ Зосим. Новая История. Белгород, 1999. 194 с.

⁹ Babelon E. Description historique et chronologique des monnaies de republique romaine. Paris, 1885. Т. 1. 562 p.; Мэттингли Г. Монеты Рима. С древнейших времен до падения западной империи. Москва, 2005. 386 с.; Grueber H.A. Coins of the Roman republic. London, 1970. Vol. 3. 236 p.; Абрамзон М.Г. Астральные символы в римской чеканке: происхождение и развитие монетных типов // Вестник древней истории. 2002. № 1. С. 125.

значення мають твори Цицерона та Саллюстія, які або були сучасниками Сулли, або писали незабаром після його епохи.

При підготовці дипломної роботи ми маємо у розпорядженні широку і різноманітну історіографічну базу для комплексного аналізу подій.

Французький мислитель Ш. Л. де Монтеск'є одним із перших надав глибокий філософський аналіз постаті Луція Корнелія Сулли, протиставивши його Августу. Якщо Октавіан, за його оцінкою, хитро і поступово призвів римлян до втрати свободи, зумівши замаскувати авторитаризм під відновлення порядку, то Сулла, навпаки, силоміць намагався повернути Риму республіканську волю. Проте, як зауважив філософ, коли настав час повернення до свободи, саме суспільство виявилось неспроможним її сприйняти – і певною мірою сам Сулла був співвідповідальним за цю поразку. Попри те, що його дії формально відповідали республіканським засадам, вони одночасно призвели до розбалансування війська, занепаду миру в державі, хаотичного перерозподілу земель і жорстоких проскрипцій¹.

Зовсім іншого тону дотримувався німецький історик XIX ст. Т. Моммзен. У своїй фундаментальній праці «Історія Риму» він змалював Суллу як особистість суперечливу, але вражаючу: надміру забобонний, цей політик твердо вірив у свою щасливу зірку – і, на його думку, саме фортуна забезпечила Суллі політичний успіх. Видатний полководець, він став захисником інтересів аристократії майже мимоволі. Зайнявши центральне місце в політичному житті, Сулла, на відміну від більшості senatorів, усвідомлював, що повернення до старого ладу неможливе без активного державного втручання. Саме тому він реанімував диктатуру, хоча й під традиційною назвою, вона суттєво відрізнялась від класичної римської магістратури і за своїм характером наближалась до повновладдя дещемвірів. Т. Моммзен навіть окреслює його як першого фактичного монарха Риму². У діяльності Сулли не було жодних радикальних інновацій, він не творив нову політичну філософію, а радше

¹ Монтеск'є Ш.Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян. Москва, 2002. 512 с.

² Моммзен Т. История Рима. Москва, 1937. Т. 2. С. 270.

фіксував, регламентував і відновлював попередні порядки, що, за словами історика, ріднить його з програмами поміркованих реформаторів. Попри критику на адресу нобілітету, Моммзен визнає, що саме Сулла, нехай і недосконалими методами, об'єднав державу та зберіг республіканську систему. Особливу увагу дослідник приділяє тому, що Сулла, попри повноту влади, не виявляв політичного себелюбства: усвідомлюючи небезпеку постійної диктатури, він добровільно відмовився від неї після стабілізації становища. Завдяки цьому постать Сулли та політична сцена Риму 80 рр. до н. е. були детально й глибоко проаналізовані німецьким ученим¹.

У своїй праці, присвяченій понтіському цареві Мітрідату Євпатору, французький дослідник Т. Рейнах значну увагу приділив діям Сулли на Сході у 90-х рр. I ст. до н. е. Він високо оцінив як військові успіхи, так і дипломатичні здібності римського полководця, котрий зумів стабілізувати становище в регіоні та запобігти повному провалу східної стратегії Риму. Особливу цінність становить опис Сулли на посаді пропретора в Кілікії у 92 р. до н. е., який автор вважає прикладом вдалого адміністративного управління в нестабільній провінції².

Іншу перспективу надає Л. Блох у своїй роботі, присвяченій соціальним процесам Римської республіки. Аналізуючи політику Сулли крізь призму класової структури, історик підкреслює її консервативний характер. Хоча диктатор прагнув зберегти порядок і забезпечити стабільність, він не торкнувся глибоких соціальних суперечностей, які підточували основи республіки. Л. Блох також зазначає, що Сулла діяв без особистих амбіцій до необмеженої влади на відміну від багатьох популярів, його не приваблювала перспектива монархії. Водночас саме добровільне зречення ним повноважень автор вважає стратегічною помилкою, яка відкрила шлях до нових криз³.

Кардинально інакше розглядає постать Сулли італійський історик Г. Ферреро. Він трактує диктатуру як репресивний механізм, спрямований на

¹ Моммзен Т. История Рима... С. 447.

² Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris, 1890. 495 p.;

³ Блох Л. Сословная и социальная история Римской республики. Санкт-Петербург, 1904. 112 с.

послаблення середнього прошарку суспільства та вершників, і бачить у її реалізації спробу відновлення аристократичного контролю. Згідно з його оцінкою, особиста роль Сулли не має великого значення, натомість головним є те, що створений ним режим був, по суті, масштабною каральною операцією. Ферреро вважає, що його єдиним історичним здобутком стало завершення епохи старої Італії та поява нового політичного ландшафту¹.

У дореволюційній російськомовній історіографії помітне місце посідає праця Р. Ю. Віппера «Нариси з історії Римської імперії». Автор зосереджується на аналізі громадянської війни, уважно простежуючи позиції основних суспільних верств у конфлікті. Він характеризує диктатуру Сулли як своєрідний соціальний запобіжник – інституцію, що не мала глибоких коренів у римській традиції й відкривала простір для перетворення Риму на монархічну державу. На думку Р. Ю. Віппера, реформаторська програма Сулли була не оригінальною, а адаптованою версією раніших проєктів поміркованих діячів. Основу успіху диктатора він вбачає у військовій силі та ресурсах, здобутих на Сході, які дозволили йому спершу відновити територіальну цілісність Риму, а згодом повернути владу сенаторській еліті. Проте обидва досягнення, як зазначає автор, не мали тривкої основи².

Видатний російський антикознавець першої половини ХХ ст. М.І. Ростовцев, аналізуючи реформи Сулли, дійшов висновку, що вони стали фундаментом для майбутнього устрою принципату. Водночас він наголошував на складності визначення справжніх мотивів диктатора: чи прагнув той влади задля проведення реформ, чи ж реформи були лише інструментом закріплення влади. Ростовцев визнавав, що подібні питання стосуються глибоко особистої психології й залишаються поза межами точного історичного аналізу³.

Іншу інтерпретацію запропонував британський дослідник Е. Бадіан, який у своїй біографії Сулли зосередився не на особистісних рисах диктатора, а на практичному значенні його дій. Історик критично осмислює діяльність Сулли,

¹ Ферреро Г. Величие и падения Рима. Санкт-Петербург, 1915. Т. 1. 361 с.

² Виппер Р.Ю. Очерки по истории Римской империи. Берлин, 1923. 434 с.

³ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. 437 с.; Ростовцев М.И. Рождение Римской Империи. Москва, 2003. 160 с.

але водночас не сумнівається у його прихильності до республіканської форми правління. Бадіан приділяє увагу різним аспектам політичної ситуації як у самому Римі, так і в провінціях упродовж 80-х рр. до н. е., підкреслюючи прагматизм і послідовність дій диктатора¹.

Своєрідну концепцію діяльності Сулли сформувала і радянська історіографічна традиція, що базувалася на марксистській методології. Згідно з підходом С.І. Ковальова, авторитетного представника цієї школи, події II-I ст. до н. е. були зумовлені хвилями революційного підйому, які переривалися періодами реакції. Диктатура Сулли, на думку С.І. Ковальова, стала класичною реакційною відповіддю на демократичні перетворення. Хоча вона була формально вписана у конституційні рамки, її суть полягала у встановленні влади рабовласницької знаті, передусім нобілітету, що прагнув придушити демократичний рух. Попри зовнішню апеляцію до традиційної сенатської республіки, політика Сулли була спрямована на централізацію влади в руках однієї особи. Під виглядом реставрації аристократичного ладу фактично відбувалося закладання підвалин імперської структури. Його законодавча та адміністративна діяльність, від судової реформи до надання громадянства та зміни управління в Італії, мала подвійне спрямування: послабити народні інституції й зміцнити виконавчу вертикаль. Проте Сулла, усвідомивши крихкість побудованої системи та її залежність від вузького соціального прошарку, зрікся влади. С.І. Ковальов відзначає, що особисті риси диктатора відіграли свою роль, однак вирішальним чинником стало його розуміння нестабільності політичної конструкції².

Історик Н.А. Машкін розглядав правління Сулли як першу спробу запровадити в Римі одноосібну, майже монархічну форму влади. Він наголошував, що Сулла, під впливом ідей елліністичного Сходу, прагнув надати своїй диктатурі сакрального обґрунтування. Проте, хоча його перетворення відповідали інтересам нобілітету, сама суть особистої влади йшла

¹ Badian E. Sulla's Cilician Command // Studies in Greek and Roman History. Oxford, 1964. P. 157-178.

² Ковалев С.И. История Рима. Санкт-Петербург, 2002. 864 с.

врозріз з прагненнями римської аристократії, що врешті-решт і стало вирішальним чинником добровільної відмови диктатора від владарювання¹.

А.Г. Бокщанин звернув увагу на зовнішньополітичний аспект діяльності Сулли, вбачаючи в його діях підґрунтя для подальшого формування політичного дуалізму між Римом і Парфією в Передній Азії – системи, що зберігалася протягом кількох століть².

У протигагу гіпотезам про монархічні наміри Сулли, С.Л. Утченко, досліджуючи його особу та діяльність, послідовно відкидав ідею про нього як попередника імператорів. Він розглядав Суллу насамперед як рішучого захисника сенатської еліти. На думку Утченка, його заходи мали на меті не створення нової форми правління, а відновлення порядків, що існували до народовладдя Гракхів. При цьому, зазначав дослідник, Сулла використовував новітні методи боротьби, зокрема, створення армії, підпорядкованої особисто йому, та диктатуру без визначеного строку. С.Л. Утченко вважав, що саме в цьому полягала суперечність його курсу – намагання зберегти стару політичну систему новими засобами³.

Ідеї про неабиякі військові та дипломатичні здібності Сулли, завдяки яким він утримував позиції Риму на Сході в кризовий період 90 рр. I ст. до н. е., належать ще Т. Рейнаху. Згодом цю оцінку поділяли і поглиблювали такі науковці, як француз П. Арно та британець Е. Шервін-Уайт⁴.

Сучасний французький історик Ф. Інар вбачає в Суллі не реформатора-монарха, а останнього переконаного прибічника республіканської традиції. Хоча диктатор щиро вважав себе новим засновником величі Риму та мав намір забезпечити місту стабільність і добробут, на думку Інара, він залишився лише

¹ Машкин Н.А. История Древнего Рима. Москва, 2006. 751 с.

² Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. Система политического дуализма в передний Азии. Москва, 1966. Т. 2. 305 с.

³ Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. Москва, 1965. 288 с.; Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва, 1969. 325 с.; Утченко С.Л. Цицерон и его время. Москва, 1972. 390 с.

⁴ Arnaud P. Sylla, Tigrane et les Parthes. Un nouveau document pour la datation de la proper de Sylla: Sidoine Apollinaire, Paneg. Aviti, v. 79-82 // Revue des études anciennes. 1991. Т. 93. Р. 55-64; Shervin-White A.N. Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1. London, 1984. 352 p.

фінальним виразником республіканського ідеалу, життєздатність якого саме його дії поставили під сумнів¹.

Серед дослідників, які детально аналізували ранні етапи політичної кар'єри Луція Корнелія Сулли, особливу увагу заслуговують праці Т.К. Бреннана та Є.В. Смикова. Вони торкаються ключового питання, коли саме Сулла обійняв преторську посаду, що безпосередньо впливає на точне датування його намісництва в Каппадокії, а отже, і на реконструкцію хронології його ранніх дій у сфері зовнішньої політики².

Німецький історик К. Кріст висловлює думку, що спроба Сулли здійснити політичну реконструкцію Римської республіки є унікальним зразком цілісної реставраційної програми в історії. Проте ця реставрація, попри її логіку й масштаб, швидко зазнала краху, оскільки не враховувала глибинних зрушень у політичному житті та спиралася виключно на інтереси вузького прошарку, сенатської еліти, вступаючи в конфлікт із ширшими соціальними і політичними тенденціями³.

Антикознавець О.Б. Єгоров наголошував на складності оцінки особи Сулли, називаючи його однією з найбільш парадоксальних фігур пізньореспубліканського періоду. Він діяв у добу, коли між консерватизмом і прагненням до змін точилася напружена боротьба, і сам Сулла опинився на її перетині. На думку О.Б. Єгорова, диктатура Сулли, з одного боку, сприяла посиленню особистої влади та демонструвала ознаки зародження монархічного елементу, а з іншого – зупинила трансформацію республіки в імперську модель, на деякий час відновивши позиції традиційної сенатської аристократії. Проте ці кроки не усунули суперечностей, а лише ще більше їх загострили⁴.

¹ Инар Ф. Сулла. Ростов-на-Дону, 1997. 416 с.

² Brennan T.C. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations // Chiron. 1992. Bd. 22. P. 103-158; Смыков Е.В. Рим и Парфия: первые контакты (к вопросу о договорах Суллы и Лукулла с парфянами) // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Казань, 2000. Ч. 1. С. 118-129; Смыков Е.В. Каппадокийская миссия Суллы: проблемы хронологии (историографический очерк) // Studia historica. 2007. Вып. 7. С. 93-107.

³ Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. Ростов-на-Дону, 1997. Т. 1. 576 с.

⁴ Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Ленинград, 1985. 225 с.; Егоров А.Б. Сулла и Цезарь, две диктатуры (опыт сравнительного анализа) // Научно-теоретический альманах. 2003. Вып. 2. С. 165-190; Егоров А.Б. Партия Суллы: Союз аристократов и маргиналов // Studia historica. 2006. Вып. 6. С. 128-151.

Цікавий підхід до аналізу режиму Сулли запропонував А. Ківні, який розглядав його владу як продовження архаїчної традиції республіканської диктатури, надаючи йому рис останнього римського республіканця. У спеціальному дослідженні, присвяченому кризовим подіям 88 р. до н.е., Ківні зосередився на витоках громадянського конфлікту, розкриваючи напруженість у стосунках між Суллою та Сульпіцієм Руфом, а також намагаючись пояснити поведінку Сулли через аналіз його внутрішніх мотивацій. Місцями його інтерпретація набуває захисного, навіть поблажливого характеру щодо диктатора, хоча загалом лишається в межах наукової аналітики¹.

У своїх дослідженнях А.В. Короленков підкреслює, що Сулла був не лише талановитим воєначальником, але й досвідченим маніпулятором, здатним використовувати психологічний тиск як зброю. Водночас його дії нерідко відзначалися надмірним ризиком та браком політичного прагматизму. Йому були притаманні імпульсивність і схильність до провокацій: Сулла часто висував ультимативні умови, заздалегідь приречені на відхилення, не гребував порушенням правових норм, ігнорував заклики до розпуску війська та не приділяв належної уваги залученню підтримки з боку італійських союзників. Безпрецедентним кроком стало його рішення використати легіони як політичний інструмент – вперше в римській історії армія вторглася до самого Риму, порушивши священні кордони міста. У зовнішній політиці Сулла проявив жорсткість, особливо під час кампанії проти Понту, кульмінацією якої стало захоплення й розграбування Афін. Після повернення до Італії він розпочав жорстоку розправу над опонентами, що переросла в систематичне фізичне знищення політичних ворогів, навіть після їхньої смерті. Вперше в історії римської державності були введені проскрипції, офіційно оформлені списки на знищення, що поєднували особисту помсту з державною процедурою. Попри репресії, Сулла спробував відновити республіканський устрій у формі, що нагадувала архаїчну модель, яка вже не відповідала реаліям

¹ Keaveney A. Sulla: The Last Republican. New-York, 2005. 240 p.; Кивні А. Что произошло в 88 г. / пер. с англ. яз. // *Studia historica*. 2006. Вып. 6. С. 213-252.

I ст. до н. е. Проте його зусилля виявилися нетривкими: через десятиліття після смерті диктатора створена ним конструкція розпалася, а ще через 50 років остаточно зник і сам республіканський лад. Тим самим, підсумовує А.В. Короленков, Сулла, прагнучи врятувати Республіку, фактично підрубав її підвалини¹.

У сучасному українському науковому дискурсі постать Луція Корнелія Сулли залишається малодослідженою. Серед поодиноких ґрунтовних робіт можна назвати лише дисертаційне дослідження київської вченої К. Шіциної², а також кілька статей, які стали його продовженням³. Незважаючи на обмежену кількість публікацій, у її працях сформульовано низку концептуальних положень щодо політичної стратегії Сулли та специфіки його диктатури. Вона вважає, що Сулла ще на початку своєї кар'єри прагнув представити себе як відданого захисника республіканських традицій і благодійника, що діє в інтересах держави. Під час війн із Мітрідатом, перебуваючи за межами Італії, він зазнав впливу пропагандистських методів понтійського царя, що, на думку дослідниці, спонукало його до створення власної моделі політичної самореклами. Так сформувався міфологізований образ Сулли як обранця богів, зокрема Афродіти й Фортуни – образ, що став важливим елементом у конструюванні його публічного іміджу. Дослідниця наголошує, що диктатура Сулли була новацією не лише з огляду на масштаб особистої влади, але й тому, що вона слугувала інструментом для глибоких реформ, спрямованих на стабілізацію політичної системи. Результатом цих реформ стало посилення позицій сенату, зростання політичної ваги його членів, а також інституціоналізація ряду змін, які вже почали визрівати в римському суспільстві на початку I ст. до н. е. Загалом, за К. Шіциною, діяльність Сулли мала

¹ Короленков А.В. Сулла. Москва, 2007. 430 с.

² Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 18 с.

³ Шіцина К.В. Політичні репресії в Римській республіці за часів Сулли // Часопис Української історії. Київ, 2009. Вип. 11. С. 58-64; Шіцина К.В. Елементи популізму та пропаганди в суспільно-політичній діяльності Луція Корнелія Сулли // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2009. № 98. С. 50-54; Шіцина К.В. Взаємозв'язок особистісного, політичного та суспільного факторів походження Сулли на Рим у 88 р. до Р. Х. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ, 2010. № 2. С. 131-136; Шіцина К.В. К вопросу о проскрипциях Луция Корнелия Суллы // Восток, Европа, Америка в древности. Сборник научных трудов XVI Сергеевских чтений. 2010. Вып. 49. С. 270-275.

комплексне значення: вона закріпила юридично нову політичну реальність, узаконила репресивну практику проскрипцій і надала монопольній владі сакрального виміру. Це заклало ідеологічний фундамент, до якого пізніше зверталися численні лідери Риму в епоху занепаду республіки¹.

Аналіз наукових підходів свідчить про те, що феномен сулланської диктатури отримав досить широку рецепцію як у фундаментальних історичних працях, так і в спеціалізованих дослідженнях. Незважаючи на це, сама тематика залишається відкритою для подальших інтерпретацій і часто стає полем для полеміки. Загальновизнаною серед більшості істориків є лише одна теза – уявлення про Суллу як послідовного прихильника республіканського ладу, який прагнув утвердження провідної ролі сенатського стану та аристократичних еліт у системі управління. Всі інші аспекти його політичної практики, включно з оцінкою його реформ, методів правління та мотивів, залишаються предметом жвавих наукових дискусій і мають неоднозначне трактування.

Метою даної є розкриття суспільно-політичної діяльності Луція Корнелія Сулли в контексті історичних умов доби Пізньої Римської республіки. Виходячи з поставленої мети, слід вирішити такі завдання:

- дослідити стан джерельної бази та ступень наукової розробки проблеми;
- проаналізувати початковий етап кар'єри Сулли в контексті кризового стану Республіки;
- з'ясувати особливості військової, політичної та пропагандистської діяльності Сулли під час Мітрідатових війн;
- Визначити характер інституту сулланської диктатури, з'ясувати малодосліджені питання з історії проскрипцій, дослідити «конституцію» Сулли, дати оцінку суспільної діяльності диктатора в останні роки його життя.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні особистості Луція Корнелія Сулли та його суспільно-політичної діяльності.

1 Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли... С. 16-17.

Також у роботі зроблено акцент на ранню військово-політичну кар'єру диктатора. На підставі аналізу джерел було запропоновано причини, перебіг та результат Мітрідатових війн. У ході дослідження було виявлено низку підтверджень перманентного застосування Суллою пропаганди та популізму, що знайшло своє відображення у різних видах джерел. При аналізі політичних репресій було здійснено спробу відійти від існуючих описових тенденцій історії проскрипцій і досліджувати їх особливості виходячи з порівняльного аналізу статистичних свідчень античних авторів. З іншого боку, у роботі спеціально досліджуються наслідки соціальної політики диктатора. Також ми зазначили, що пропреторство Сулли в Кілікії можна віднести до 92 року до н. е.

Методи дослідження. Для вивчення політичної, законодавчої та військової діяльності Сулли у роботі було задіяно системний метод дослідження. Для поглибленого вивчення обох комплексів реформ було залучено принципи порівняння, які індивідуалізують ті, чи інші вчинки політиків. Під час дослідження пропаганди Сулли було застосовано комплексний підхід до вивчення джерел, який полягає у поєднанні аналізу нарративних та нумізматичних даних. Також були задіяні методи із соціології та психології. Основним матеріалом для нашої теми є життєписи диктатора, залишені в античних творах, тому під час опрацювання текстів було залучено прийоми біографічного методу дослідження джерел. У той же час виникла необхідність застосування методів екстраполяції та ретроспективи, оскільки основну масу письмових джерел становлять праці античних авторів, які жили через два-три століття після зазначених подій. Методи індукції та дедукції були застосовані під час дослідження проскрипцій з метою відтворення масштабів поширення каральних заходів. Також було використано хронологічний метод, який передбачає вивчення послідовного у часі розвитку подій.

Структура роботи обумовлена метою та поставленими завданнями. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків та резюме на українській та англійських мовах.

Розділ 1. Перші кроки Л. Корнелія Сулли на політичному та військовому поприщі

Кінець II – початок I століття до нашої ери в історії Римської республіки був позначений глибокими кризами у сфері економіки, торгівлі, а також у державному управлінні як в самій Італії, так і в провінціях. Ці труднощі загострювались внутрішніми конфліктами та війнами за межами римської держави. У вирі цих подій яскраво виділяються постаті тогочасних діячів – Гая Марія, Цицерона, Юлія Цезаря, братів Гракхів, Аппулея Сатурніна та інших. Серед них чільне місце посідає Луцій Корнелій Сулла – талановитий полководець, дипломат і політик.

Сулла належав до одного з найстаріших римських родів – Корнеліїв, які віками давали державі чимало консулів і командувачів. Цей рід мав дві гілки: патриціанську та плебейську. Найбільший авторитет у Римі мали саме патриції, і до цієї гілки належала родина Сулл. Давньоримські автори пов’язували походження цього імені з евпатридами – шляхетним проشارком, нащадками «славного батька», що вказує на дуже давнє та почесне походження.

Серед предків Сулли був консул Руфін, який увійшов в історію тим, що його вигнали з сенату за надмірну розкіш – він мав більше десяти фунтів срібного посуду, що перевищувало дозволену законом норму. Проте вже наступні покоління цієї родини втратили свої статки: дехто з нащадків ледь зводив кінці з кінцями. Незважаючи на це, саме Луцій Корнелій Сулла став найвидатнішим представником свого роду¹.

Сулла народився у 138 р. до н. е. Його дитинство оповите туманом, збереглося дуже мало фактів. Невідомо, у якому віці він залишився без матері, але вихованням хлопця займалась мачуха, яка ставилась до нього з материнською турботою². Історик Саллюстій згадує, що юний Сулла володів грецькою мовою, що свідчить про те, що його опікунка подбала про належну

¹ Плутарх. Сулла. 2.

² Саллюстий. Югуртинская война. 95, 3.

освіту¹. Однак сімейне життя незабаром змінилося. Смерть батька залишила Суллу без спадку, і юнакові довелося орендувати житло, мешкаючи серед чужих. Мачуха, за припущеннями дослідників, мала певний достаток і, ймовірно, допомагала йому матеріально. Проте її ресурси були обмеженими, й навряд чи вона жертвувала комфортом заради того, щоб пасинок мав власний дім².

Не обіймаючи жодної державної посади й не маючи фінансової стабільності, Сулла не мав шансів увійти до кола римської еліти. Більшість свого часу він проводив у компанії артистів, мимів та веселунів, розділяючи з ними їх безтурботний і часто розпусний спосіб життя. Така поведінка представника знаті викликала осуд у консервативного суспільства. Водночас постає запитання: чому, маючи гарну освіту, Луцій Корнелій не спробував реалізувати себе як судовий оратор? Адже, як зазначав Саллюстій, він володів даром переконання та умів завойовувати увагу слухачів. Це могло б стати для нього джерелом доходів і сходинкою до політичного успіху. Проте подібна діяльність не викликала в нього інтересу. Він свідомо уникав участі в політичному житті та не прагнув здобути славу на військовому терені. До початку своєї військової служби, а саме до обрання квестором у 107 році до н.е., Сулла вів, скоріше, приватне життя. Водночас він розпочав стосунки з багатого жінкою на ім'я Нікопола. Її смерть принесла йому спадщину. Згодом пішла з життя й мачуха, яка також заповіла йому своє майно. Завдяки цьому Сулла зміг оселитися в окремому будинку, можливо, саме в тому, який належав мачусі³.

Політичний шлях Сулли почався трохи пізніше, ніж у його сучасників, лише в 108 р. до н. е. він здобув посаду квестора. Для просування по кар'єрній драбині йому належало провести десять років у війську, здебільшого в кінноті⁴. У цей час Рим вів тяжку війну з правителем Нумідії Югуртою. Римляни не

¹ Саллюстий. Югуртинская война. 95, 3.

² Плутарх. Сулла. 2; ср.: Короленков А.В. Сулла... С. 40-43.

³ Плутарх. Сулла. 2; Саллюстий. Югуртинская война. 95, 3; порівн.: Холланд Р. Рубикон: Триумф и трагедия Римской Республики. Москва, 2007. С. 71-72; Короленков А.В. Сулла... С. 40-45.

⁴ Инар Ф. Сулла. Ростов-на-Дону, 1997. С. 35.

мали успіхів, оскільки Югурта вміло підкупував вищих римських офіцерів, що призводило до постійних поразок. Під Сутулом римське військо було змушене капітулювати, і навіть проведене під ярмом, принизливим символом поразки. Обурений затяжним характером війни, сенат доручив командування Гаю Марію. Після перемоги при Мутулі римляни зіштовхнулися з партизанською тактикою супротивника, що примусило Марія реформувати армію. Серед новобранців був і Сулла. Його перші враження від зустрічі з видатним полководцем були затьмарені, Марію доповідали, що молодий квестор веде надто вільний спосіб життя з надміром у розвагах, театрах і любовних справах¹.

Ще до того, як Корнелій Сулла вирушив до Африки, йому було доручено перше відповідальне завдання – сформувати в Італії підрозділ допоміжної кавалерії для подальшої відправки на африканський континент. Це включало широкий спектр організаційних обов'язків, від комплектування війська та забезпечення його необхідним спорядженням до логістики й керівництва. Сулла впорався з цим на відмінно. У 106 р. до н. е. він з'явився у фортеці Мулука, привівши з собою численну кінноту, набрану переважно з жителів Лацію. Варто зазначити, що насправді він прибув до Нумідії ще до проведення операцій біля Мулуки, хоч Плутарх і не акцентує на цьому уваги. Його підрозділ відігравав стратегічно важливу роль, оскільки в регіоні існувала реальна небезпека зі сторони мавританського правителя Бокха, родича Югурти².

Поки головні бойові дії точилися на заході Нумідії, Югурта скористався моментом і захопив головне місто країни – Цирту. На її захоплення вирушив Гай Марій. Проте дорогою римлянам перегородили шлях об'єднані війська Югурти та царя Бокха. Легіонери були змушені відступити й зайняти позиції на височинах. У цей час Корнелію Суллі доручили відповідальну місію утримувати джерело, що забезпечувало армію водою. Втрата цього пункту

¹ Валерій Максим. Достопамятныя деяния и изречения. VI, 9, 6; Плутарх. Марий. IX; Саллюстий. Югуртинская война. 82, 3; 86, 5.

² Саллюстий. Югуртинская война. 65; 95, 1; Плутарх. Сулла. 3; Веллей Патекул. Римская история. II, 11. 1-2; порівн.: Инар Ф. Сулла... С. 46.

могла стати катастрофічною, тож ризик був надзвичайно високим. Супротивники були певні у своїй перемозі й не очікували раптової атаки. На світанку, коли їхні сили були знесилені, Марій здійснив блискавичний напад, який змусив нумідійців відступити, зазнавши суттєвих втрат. Сулла тим часом успішно втримав джерело, забезпечивши римські війська водою й зробивши свій внесок у перемогу¹.

Після попередніх успіхів римське військо вирушило в напрямку Цирти. Охорону правого крила забезпечував загін вершників під командуванням Сулли. В дорозі римляни знову зіткнулися з опором. Югурта намагався ввести супротивника в оману, вигукуючи, що нібито вбив Марія, сподіваючись зламати бойовий дух легіонерів. До того ж натиск з боку варварських сил був досить інтенсивним, що призвело до певного хаосу в римських лавах. У вирішальний момент Сулла здійснив стрімкий фланговий удар по мавританських силах, що стало переломним моментом. Цим скористався і Марій, завдавши удару у відповідь. В результаті війська Югурти та Бокха були повністю розбиті². Невдовзі мавританський правитель почав шукати шлях до примирення. За його ініціативою для переговорів був надісланий Сулла, який проявив неабияку дипломатичну майстерність та зумів переконати Бокха, і зрештою Югурта опинився в руках римлян³.

Після захоплення Югурти між Гаєм Марієм і Корнелієм Суллою поступово почала зростати напруга. Хоча саме Марій офіційно командував військом, значна частина римської аристократії схилялася до думки, що вирішальний внесок у перемогу належав Суллі. У підтвердження своєї ролі в цих подіях Сулла наказав вигравіювати сцену передачі Югурти на своєму персні, яким згодом користувався постійно⁴. На гравюрі було зображено

¹ Саллюстий. Югуртинская война. 97-99; Орозий. История против язычников. V, 15, 10-17.

² Саллюстий. Югуртинская война. 101; Орозий. История против язычников. V, 15, 18.

³ Саллюстий. Югуртинская война. 102-113; Ливий. Периохи. 66; Веллей Патекул. Римская история. II, 12, 1; Плутарх. Марий. 10; Плутарх. Сулла. 3; Орозий. История против язычников. V, 15, 18; Флор. Римские войны. III, 1, 17; Евтропий. Краткая история от основания города. IV, 27, 4; порівн.: Ковалев С.И. История Рима. Санкт-Петербург, 2002. С. 427; Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва, 1969. С. 31; Штоль Г.В. История Древнего Рима в биографиях. Смоленск, 2003. С. 400; Иванов Ю.А. Заговор Катилины и его социальная база // Вестник древней истории. 1940. № 1. С. 70.

⁴ Плутарх. Сулла. 3; Плутарх. Марий. 10; Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. VIII, 14, 4.

момент, коли цар Бокх передає Югурту Суллі. Згодом, через кілька років, Бокх навіть встановив на Капітолії позолочену статую, що увічнювала цей епізод. Подібні дії викликали гнів Марія, який вважав себе справжнім автором перемоги. Особливо показовим є той факт, що у 56 році до н. е. син Сулли, Фавст, випустив монету, на реверсі якої відтворено сцену, де Бокх передає Югурту римському квестору, який сидить на почесному кріслі. Сам цар простягає йому оливкову гілку, а Югурта зображений навколішках (рис. 1)¹. Існує припущення, що для цієї монети прототипом слугувала саме та сама перснева печатка, яка передавалась у родині Сулли як реліквія.

Хоча Сулла вступив на військову стежу пізніше, ніж багато його сучасників, це не завадило йому стрімко здобути популярність і визнання. Уже за короткий час, усього за кілька місяців, його ім'я стало відомим у римських політичних і військових колах. Серед авторів, які залишили яскраву оцінку його особистості, особливо вирізняється Саллюстій, який змальовує Суллу як неординарну і яскраву постать: «На додачу він дружньо поведився з солдатами, багатьом надавав послуги, часом – відповідаючи на прохання, а часом – і з власного почину, приймав послуги неохоче і повертав швидше, ніж взяте в борг. Тим часом як сам позичок у відповідь ні від кого не вимагав, навпаки – намагався, щоб якомога більше людей були в нього в боргу, вів жартівливі, і серйозні промови з воїнами найнижчого звання, заговорював з багатьма і на табірних роботах, і в поході, і на караулах, але при цьому ніколи не зачіпав доброго імені консула або іншої шанованої людини – як у звичаї у низького честолобства, – і лише намагався нікому не поступатися першістю ні в порадах, ні в справах, а багатьох залишав позаду»².

Під час нумідійської кампанії Сулла зарекомендував себе не лише як хоробрий воїн, а й як ефективний командир, здатний діяти рішуче в критичних моментах. Командуючи невеликим кавалерійським підрозділом, він

¹ Инар Ф. Сулла... С. 46; Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. Магнитогорск, 1995. С. 185; Абрамзон М.Г. Римский императорский культ в памятниках нумизматики. Магнитогорск, 1993. С. 43; Абрамзон М.Г. Император и армия в римской монетной типологии // Вестник древней истории. 1996. № 3. С. 124.

² Саллюстий. Югуртинская война. 96.

неодноразово приходив на допомогу головним силам армії, завдаючи точкових ударів по ворогу, коли це було найнеобхідніше. Водночас він проявив і неабиякі дипломатичні здібності, що суттєво зміцнило його позиції серед римлян та союзників.

Тим часом над Римською республікою нависла нова небезпека. У 113 р. до н. е. з півночі почали просуватись германські племена – кимври та тевтони, які залишили свої землі (сучасна територія Данії) внаслідок стихійного лиха. Першою великою подією у цьому протистоянні стала поразка римських сил під командуванням Гнея Папірія Карбона біля Нореї в Норику (сучасна Австрія)¹. Проте варвари несподівано не рушили на Апеннінський півострів: замість цього їхні сили розділилися. Тевтони та амброни пішли через володіння арвернів у напрямку Західної Галлії, тоді як кимври, подолавши перевал у Ронсевалі, опинилися на півночі Іспанії².

Командування війною проти германських племен було доручено Гаю Марію. Скориставшись цим призначенням, досвідчений полководець розпочав масштабне реформування римської армії: він приділяв велику увагу бойовій підготовці, фізичній витривалості легіонерів та вдосконаленню тактики. Паралельно Марій направив Суллу на південь Галлії з місією придушення повстання вольків-тектосагів, які відкрито виступили проти римського панування³. Сулла впорався із завданням, зумів захопити їхнього вождя на ім'я Копіл і придушити супротив. У наступному році він отримав нову посаду військового трибуна, що відкрило перед ним нові можливості. Одним із наступних викликів стало завдання перешкодити приєднанню племені марсів до ворожого табору. Цей народ виявляв схильність перейти на бік германців, однак завдяки дипломатичному хисту Суллі вдалося переконати марсів укласти союз із Римом і зберегти мир⁴.

Щоб стримати просування північних племен, було вирішено задіяти два незалежні римські війська. Гай Марій вирушив назустріч тевтонам поблизу

¹ Ливий. Периохи. 63; Страбон. География в 17 книгах. V, 1, 8.

² Ковалев В.А. История Рима... С. 257.

³ Фронтин. Стратегемы. IV, 2, 2. Плутарх. Марий. 12-14.

⁴ Плутарх. Сулла. 3; порівн.: Инар Ф. Сулла... С. 52.

Аекса, тоді як його колега, консул Кв. Лутацій Катул, у 102 р. до н. е. готував оборону альпійських проходів проти кімврських загонів¹.

Сулла був призначений служити під керівництвом Кв. Лутація Катула, сенатора старої школи, який, попри особисту порядність, не мав належного досвіду у військових справах. Можна припустити, що Гай Марій свідомо пішов на цей крок: усвідомлюючи слабку підготовку Катула, він не прагнув його принизити чи усунути, але й не хотів допустити катастрофи. Тож, діючи на випередження, він відрядив до штабу Катула одного з найкращих своїх офіцерів – Суллу. Завдяки спільному соціальному походженню та світогляду, Суллі вдалося знайти спільну мову з Катулом набагато легше, ніж це могли зробити інші маріанські командири. І цей тактичний крок виявився цілком виправданим².

Тим часом Гай Марій у 106 р. до н. е. здобув тріумф у південній Галлії, завдавши тяжкої поразки об'єднаним силам тевтонів і амбронів біля Акв Секстієвих. На противагу цьому, становище Катула виглядало куди менш сприятливим. Його невеликий контингент, лише два легіони, тобто менше ніж 25 тис. вояків, мав утримати альпійські проходи проти варварського натовпу, чисельність якого перевищувала сто тисяч. В результаті, під Тридентом римляни зазнали поразки. Про участь Сулли в цьому епізоді джерела мовчать або згадують побіжно. Плутарх лише коротко відзначає, що Суллі вдалося підкорити кілька варварських племен у регіоні Альп, однак ці здобутки були скромні порівняно з його досягненнями в Югуртинській війні³.

Плутарх згадує ще один цікавий епізод, пов'язаний із труднощами в римському війську. В момент, коли армія почала відчувати нестачу харчів, Сулла взяв на себе вирішення логістичних проблем і організував постачання продовольства. Його дії виявилися настільки ефективними, що запаси перевищили потреби армії Катула, і ті навіть змогли поділитися провіантом з легіонерами Марія. Такий прояв ініціативи й самостійності, за свідченням

¹ Ливий. Периохи. 67.

² Короленков А.В. Сулла... С. 89-90.

³ Плутарх. Сулла. 3.

джерел, викликав невдоволення Марія, який сприйняв це як виклик власному авторитету¹. Проте варто зазначити, що у певному сенсі Сулла реалізував очікування, які Марій покладав на нього, коли відряджав до Катула. Його діяльність сприяла налагодженню взаємодії між двома арміями, що було вкрай важливо в умовах масштабної загрози. Імовірно, протягом цього періоду Сулла діяв автономно, без прямої участі у ключових зіткненнях, що відбувалися в іншому регіоні. Саме тому його ім'я не згадується у зв'язку з обороною Катула від атак германців. Водночас він, по суті, змушений був компенсувати прорахунки командування. Незважаючи на формальну підтримку Катула, можна припустити, що Сулла в душі жалкував про те, що не перебуває поруч із основними силами під проводом Марія, де вирішувалася доля всієї кампанії. Як слушно зазначає А.В. Короленков, попри ввічливу співпрацю з Катулом, Сулла, ймовірно, волів би перебувати у центрі подій під командуванням більш досвідченого полководця².

У той час, як кимврські орди прорвалися через Альпійські перевали й рушили в напрямку Цизальпінської Галлії, римські війська, які були розташовані в цьому регіоні, змушені були відступити до нижніх течій річок, майже до самої межі Італії. У 101 р. до н. е. неподалік Верцелл відбулася вирішальна битва. Гай Марій, прагнучи особисто здобути всю славу за майбутню перемогу, розташував війська таким чином, аби стратегічна ініціатива належала саме йому: його легіони були розміщені на флангах, а війська Катула, близько 20 тисяч осіб, було поставлено в центр. Однак бойовий результат не цілком відповідав очікуванням Марія. Саме солдати Катула, якими фактично командував Сулла, нанесли вирішальний удар по кимврах і спричинили крах їхньої оборони. Попри це, визнання за перемогу було офіційно віддано Марію і Катулу, тоді як внесок Сулли залишився недооціненим³. У своїх спогадах Сулла детально описав події при Верцеллах, приділяючи особливу увагу хоробрості та стійкості легіонів Катула, за які,

¹ Плутарх. Сулла. 4.

² Короленков А.В. Сулла ... С. 94-95.

³ Инар Ф. Сулла... С. 57-58; Короленков А.В. Сулла... С. 95-105.

очевидно, відчував персональну відповідальність. Водночас сучасники та історики пізніше зазначали, що реальна перемога стала можливою передусім завдяки блискучим маневрам Марія та його стратегічному мисленню. Незважаючи на те, що ім'я Сулли залишилося в тіні, його військовий досвід і зростаюча популярність після югуртинської кампанії та протистояння з кімврами відкрили йому шлях до активної участі в політичному житті Римської республіки¹.

Через участь у військових походах на територіях Африки та Галлії, молодий Луцій Корнелій Сулла не зміг вчасно подати свою кандидатуру на посаду квестора, оскільки пропустив необхідний за віком момент. Тому він вирішив одразу балотуватися на претору, однак політична ситуація в Римі виявилася не на його боці². Його підтримувала здебільшого сенатська знать, тоді як простолюд залишався в орбіті впливу Гая Марія. Унаслідок цього у 99 р. до н. е. Сулла зазнав поразки на виборах³. Проте вже наступного року, доклавши значних зусиль до передвиборчої кампанії, він здобув перемогу й обійняв посаду претора в 97 р. до н. е.⁴. Не виключено, що народну симпатію він здобув після того, як нумідійський цар Бокх на Капітолії встановив золоту статую, яка зображала момент передачі Югурти Суллі – жест, що посилив його популярність у Римі⁵.

Перебуваючи на посаді міського претора, Сулла мав обов'язок організовувати щорічні святкування на честь бога Аполлона, відомі як *ludi Apollinares*. Ці урочистості започаткував ще один із його предків – Публій Сулла, який свого часу також обіймав цю посаду⁶. Під час свят панувала особлива атмосфера: глядачі з вінками на головах звертали молитви та давали обітниці, жінки благали небесного заступництва, на вулицях точилися гучні

¹ Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли... С. 11.

² Плутарх. Сулла. 3-4; Аврелий Виктор. LXXV, 2, 3; порівн.: Короленков А.В. Сулла... С. 13-20; Нич К.В. История Римской республики... С. 340; Инар Ф. Сулла... С. 52.

³ Плутарх. Сулла. 5.

⁴ Инар Ф. Сулла ... С. 59.

⁵ Там само. С. 58-60.

⁶ Ливий. История Рима от основания города. XXV, 12, 4; XXVII, 23, 5.

бенкети, а відчинені двері будинків свідчили про загальну відкритість і радість, усе місто поринало в молитовне й святкове піднесення¹.

Свято на честь Аполлона перетворилося для роду Сулли на традицію, яку ретельно підтримували поколіннями. Головні дійства проходили в Цирку – гігантському іподромі, розташованому між схилами Палатину та Авентіну, який вміщував до 150 тис. глядачів. Однією з найяскравіших подій стало видовищне полювання на левів: претор наказав випустити на арену сотню цих хижаків. Леви розбрелися по великому майданчику, обнесеному високими ґратами, за якими трьома рівнями височіли трибуни для глядачів. Для боротьби з ними був запрошений спеціально навчений загін гетулів, африканських мисливців, яких надіслав цар Бокх. Вони були озброєні металевими списами та дротиками. У підсумку всі леви були знищені, хоча й не без втрат серед людей. Це криваве і вражаюче шоу надовго залишилося в пам'яті римлян².

Після завершення своєї каденції на посаді магістрата Суллу направили до Кілікії в якості пропретора. Однак джерела не дають точного уявлення про те, коли саме це сталося. Відомо, що, за свідченням Плутарха, йому доручили дипломатичну місію в Азії, головною метою якої було відновлення законної влади в Каппадокії. Треба було повернути трон Аріобарзану, обраному місцевими мешканцями, і втілити в життя рішення римського сенату. Для цього Суллі знадобилися додаткові сили: він зібрав військо з римських громадян і союзних підрозділів. Переправившись до Малої Азії, він вступив у бойові дії проти сил узурпатора Гордія, підтриманих як каппадокійцями, так і союзною Вірменією. Хоча подробиці кампанії не збереглися, результат був очевидним – Аріобарзан знову посів трон³. Як це коментує римський історик: «Аріобарзан був відновлений у Каппадокійському царстві Луцієм Корнелієм Суллою» між 99 і 92 рр. до н. е.⁴.

¹ Ливий. История Рима от основания города. XXV, 12, 15.

² Сенека. О скоротечности жизни. 13, 6; порівн.: Штоль Г.В. История Древнего Рима в биографиях... С. 401; Горончаровский В.А. Гладиаторы в бою. На арене и полях сражений. Москва, 2008. С. 43-44; Шіцина К.В. Элементы популизма та пропаганди... С. 52-53.

³ Плутарх. Сулла. 5.

⁴ Ливий. Периохи. 70.

Римський історик Веллей Патеркул вказує, що Сулла займав посаду пропретора в 93 р. до н. е., стверджуючи, що той був претором на рік раніше початку так званої Союзницької війни¹. Якщо буквально слідувати цій хронології, виходить, що претура припала на 92-й, а намісництво — на 91-й рік до н. е., що суперечить відомим фактам. Адже напередодні війни Сулла перебував у Римі, втягнутий у публічне протистояння з Марієм, пов'язане з архітектурними й художніми проектами. Крім того, у Веллея є ще одна явна хронологічна неточність: він датує перші дипломатичні контакти Риму з Парфією, в яких брав участь Сулла, завершенням Першої Мітрідатової війни, що є малоймовірним. Наявна джерельна база щодо цих подій надзвичайно обмежена, що створює значні труднощі для точного встановлення дат².

Питання часу перебування Сулли в Кілікії на посаді намісника залишається відкритим. Історики не дійшли згоди щодо цього моменту. Найбільш ранньою була версія, згідно з якою події відбувалися у 92 році до н.е. — ця дата вважається традиційною і досі часто зустрічається в літературі³. Однак у 1959 р. дослідник Е. Бедіан виступив із критикою цієї точки зору, натомість запропонувавши перенести події на 96 р. до н. е.⁴. Його аргументи з часом здобули чимало прихильників серед науковців⁵. Зі свого боку, Е. Шервін-Уайт запропонував проміжну дату — 94 р. до н. е.⁶, хоча пізніше й відмовився від неї. Проте й ця гіпотеза знайшла підтримку в окремих колах дослідників.

Однак, описані події, швидше за все, стосуються періоду після 93 р. до н. е., коли цар Вірменії Тигран захопив Каппадокію, призначивши там правителем Гордія, союзника Мітрідата Євпатора. Такий розвиток подій навряд

¹ Веллей Патеркул. Римская история. II, 15, 3.

² Веллей Патеркул. Римская история. II, 24, 3.; порівн.: Будко В. К вопросу о хронологии киликийского наместничества Суллы / Актуальные проблемы отечественной и всемирной истории. Харьков, 2013. Вып. 16. С. 22-23.

³ Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва, 1996. С. 196; Arnaud P. Sylla, Tigrane et les Parthes. Un nouveau document pour la datation de la proper de Sylla: Sidoine Apollinaire, Paneg. Aviti, v. 79-82 // Revue des études anciennes. 1991. Vol. 93. P. 63; Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris, 1890. P. 105.

⁴ Badian E. Sulla's Cilician Command // Studies in Greek and Roman History. Oxford, 1964. P. 157-178.

⁵ Brennan T.C. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations // Chiron. 1992. Bd. 22. P. 155; Kallet-Marx R. Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C. Berkeley, 1995. P. 360; Keaveney A. Sulla: The Last Republican. New-York, 2005. P. 30; Литовченко С.Д. Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н.э. // Laurea. Харьков, 2007. С. 52;

⁶ Shervin-White A.N. Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla // Classical Quaterly. 1977. Vol. 27. № 1. P. 182.

чи міг мати місце раніше 95 р. до н. е., оскільки в ті роки Тигран ще залишався заручником при дворі парфянського царя. Лише згодом йому дозволили повернутися до Вірменії, після чого, за підтримки парфянського війська, він отримав владу¹. Однак спочатку його зусилля були спрямовані на підкорення Софени, тож активне втручання у справи Каппадокії в 95 р. до н.е. виглядає малоймовірним. Лише близько 92 р. до н. е. Тигран, укріпившись при владі, мав достатньо ресурсів для підтримки Гордія в його претензіях на каппадокійський престол. Це дозволяє обґрунтовано датувати діяльність Сулли в Кілікії саме 92 р. до н. е. Крім того, Плутарх наводить свідчення, згідно з яким під час кампанії в Каппадокії Сулла завдав важкої поразки вірменським військам, знищивши більше солдатів Тиграна, ніж місцевих каппадокійців². Це свідчить про масштабність зіткнення, яке, очевидно, відбулося саме в межах згаданого 92 р. до н. е., й підтверджує припущення про датування цієї кампанії.

Успішно виконавши доручення в Каппадокії Сулла вийшов за межі початкових повноважень, ініціювавши перші дипломатичні зв'язки з Парфянським царством – однією з найвпливовіших сил на Сході того часу. Хоча парфяни володіли землями аж до Індії, вони водночас мали труднощі зі стабільністю на своїх східних рубежах. Їхні амбіції виходили далеко за межі Месопотамії та Вавилону, в їхньому центрі уваги були давні території Ахеменідів, включно з прибережними районами Егеїди³. У цьому контексті парфянський посланець прибув до Каппадокії, аби оцінити ситуацію в регіоні, який парфяни вже розглядали як сферу власного впливу. Як зауважив Плутарх, до того моменту римляни й парфяни ще не мали прямих контактів. Саме Сулла став першим представником Риму, з яким східні правителі прагнули укласти союзні домовленості. Опис переговорів, що відбулися між Суллою, представником парфян Оробазом та царем Аріобарзаном, набув символічного звучання. За свідченням джерел, Сулла наказав виставити три крісла: для себе, для Оробаза та для Аріобарзана, при цьому розмістившись у центрі — жест, що

¹ Страбон. География. XI, 14, 15.

² Плутарх. Сулла. 5; порівн.: Селецкий Б.П. О некоторых современных исследователей социально-политической истории Рима 90-х гг. I в. до н. э. // Вестник древней истории. 1978. № 3. С. 210.

³ Тацит. Анналы. VI, 31.

трактувався як вираження римської переваги. Така демонстративна зверхність не залишилася без наслідків: посланець Оробаз після повернення був страчений своїм царем за допущену «образу честі». Натомість Сулла отримав схвалення від римських еліт за прояв твердості й приниження «варварів»¹.

Сулла чітко окреслив домінування Риму в Каппадокії, завершивши ці переговори, на яких, стало очевидно, що парфяни змушені будуть переглянути свої амбіції щодо експансії на захід. Хоча формального мирного чи союзного договору підписано не було, парфянське царство відтоді почали сприймати в Римі як потенційно нейтральну силу, а не пряму загрозу². Усе це лише зміцнило репутацію Сулли не лише як воєначальника, а й як вправного дипломата. Його авторитет зростав і в армії: серед солдатів і командирів з'явилися ті, хто почав особисто йому довіряти та підтримувати його.

Але ж невдовзі після повернення до Італії після командування в Кілікії Сулла опинився під політичним тиском. Його звинуватив у зловживанні посадовими повноваженнями молодий оратор Гай Марцій Цензорін. Здається малоймовірним, що за цією ініціативою стояв впливовий Марій, швидше за все, це була перша самостійна акція амбітного новачка в політиці. У римській практиці такі обвинувачення були типовим кроком для молодих політиків, які прагнули швидко привернути до себе увагу публіки й утвердитися в політичному житті. Попри гучність закидів, справа так і не дійшла до суду – Цензорін згодом відкликав звинувачення. Однак сам інцидент наніс серйозний удар по Суллі: його репутація зазнала втрат, і на кілька років він фактично зник із політичної арени, втративши можливість впливати на державні справи³.

За два роки завершився затяжний і кривавий конфлікт, відомий як Союзницька війна, що тривала три роки і поставила під загрозу саме існування Римської держави. Причини війни корінилися в нерівноправному становищі італійських союзників, хоча вони складали основу армії та господарства,

¹ Плутарх. Сулла. 5; Аппиан Александрийский. Митридатовы войны. 10-11; порівн.: Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. Система политического дуализма в передний Азии. Москва, 1966. Т. 2. С. 27.

² Ливий. Периохи. 70; Плутарх. Сулла. 5; порівн.: Смыков Е.В. Рим и Парфия: первые контакты (к вопросу о договорах Суллы и Лукуллы с парфянами) // Межгосударственные отношения и дипломатии в античности. Казань, 2000. Т. 1. С. 319; Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии. Санкт-Петербург, 2008. С. 61-62.

³ Плутарх. Сулла. 5.

більшість із них не мали римського громадянства. Цей статус-кво не лише виключав їх із політичного процесу, а й створював глибоку соціальну напругу. Незважаючи на високий рівень інтеграції та економічного розвитку на Апеннінському півострові, італіки залишалися формально підлеглими, а не рівноправними учасниками Римської політичної системи¹. Розрив настав у 91 р. до н. е., коли було вбито народного трибуна Марка Лівія Друза – реформатора, що виступав за надання римських прав союзникам. Це стало останньою краплею, і невдоволення вибухнуло збройним виступом². Проти Риму піднялися численні племена: самніти, марси, лукани, вестини, пелігні піцени та інші³.

Серед тих, хто воював на боці Риму, був і Сулла. Він служив на південному напрямку під проводом Луція Юлія Цезаря. Перший етап кампанії склався для Риму невдало: союзники взяли в облогу Езернію – одне з найстаріших латинських поселень. Саме тут Сулла виявив себе як вправний тактик. Згідно з Орозієм, він отримав під своє командування 24 когорти й зумів завдати повстанцям значної шкоди⁴. А Фронтін подає іншу версію: Сулла розпочав перемовини з ватажком супротивників Дуїлієм, скориставшись чим зумів вивести свої сили з небезпеки, уникнувши бою. Як би там не було, результат був на користь Риму – Езернія змогла отримати підкріплення та запаси харчів, що дало змогу продовжити опір⁵. Сулла ж укріпив свій авторитет як командир, здатний до швидких і ефективних рішень у складній ситуації.

Серед численних бойових епізодів Союзницької війни варто виділити важливу перемогу римлян у районі південніше Фуцінського озера. У цьому зіткненні вирішальний вклад у здобутий успіх зробили частини під командуванням Сулли. Діючи спільно з силами Гая Марія, він завдав тяжкої поразки військам італіків, що суттєво похитнуло позиції повстанців на цьому

¹ Шифман И.Ш. Цезарь Август. Ленинград, 1990. С. 18-19.

² Веллей Патекул. Римская история. II, VI, 2; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 23; Плутарх. Гай Гракх. 26; порівн.: Фельзберг Э. Братья Гракхи. Юрьев, 1910. С. 229; Нечай Ф.М. Рим и Италики Москва, 1963. С. 138-139.

³ Ливий. Периохи. 72; Евтропий. Краткая история от основания города. V, 3, 1.

⁴ Орозий. История против язычников. V, 18, 16.

⁵ Фронтин. Стратегемы. I, 5, 17.

напрямку¹. Проте оцінки подій, пов'язаних із цією битвою, не є одностайними. Зокрема, французький дослідник Ф. Інар висловлює власну версію перебігу бою: «Перемога над марсами принесла Суллі *corona obsidionalis*, найпрекрасніший знак вдячності, яким може пишатися полководець. Прямо на місці битви в результаті голосування армії було ухвалено це рішення. Воїни визнавали полководницьку майстерність Сулли, оскільки найчастіше римська армія була обложена у власному таборі ворогом, який перевищував її чисельність. Цей вінок прикрашали травою, зірваною на полі бою, воїни піднесли Суллі траву з землі, яка їх годувала, тепер вони від неї відмовляються. Сулла прийняв вінок, і наказав на віллі, що належить йому в Тускулумі, виконати фреску, відтворюючу церемонію його вінчання трав'яним вінком²».

Існує версія, згідно з якою Аппіан міг помилково вказати участь Сулли в битві біля Фуцінського озера. Деякі історики припускають, що реальними командувачами у цьому регіоні могли бути легати Валерій Мессала або Сервій Сульпіцій, які діяли на півночі Італії, тоді як Сулла у той час вів бойові дії на півдні. Інші джерела взагалі замовчують про його роль у згаданій битві, натомість приписуючи перемогу виключно Гаю Марію. Через брак прямих доказів ці суперечності залишаються невирішеними³.

У 89 р. до н. е. Сулла зосередив свою військову активність у Кампанії. Наприкінці квітня він опанував місто Стабії. Поблизу Помпей йому протистояв ватажок італіків Луцій Клуенцій. Спочатку один із римських загонів зазнав поразки, однак Сулла зумів змінити хід подій, організувавши успішний наступ, що завершився нищівною поразкою супротивника. Італіки відступили до Ноли, але місто відкрило лише одну браму, побоюючись, що разом із відступаючими можуть увірватися римляни. Ця затримка призвела до серйозних втрат серед повстанців. Сулла у своїх спогадах згадує про 50 тис. загиблих ворогів, хоча сучасні дослідники сумніваються у достовірності таких цифр⁴.

¹ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 46.

² Инар Ф. Сулла... С. 70-71.

³ Ливий. Периохи. 73; Плутарх. Марий. 33; Орозий. История против язычников. V, 18, 15.

⁴ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 50. Евтропий. Краткая история от основания города. V, 3, 3.

Далі римський полководець вирушив до Еклана, міста гірпінів, мешканці якого очікували допомоги від луканів. Сулла, дізнавшись про наближення підкріплення, поставив умову здатися протягом години. Після того, як місто не відреагувало, він наказав обкласти дерев'яні укріплення хмизом і підпалити. Коли оборонці капітулювали, Сулла дозволив своїм солдатам грабувати місто, аргументуючи це тим, що капітуляція була вимушеною. Імовірно, так він хотів винагородити армію¹. Після Еклана він підкорив низку інших міст, і більшість із них здалися без спротиву, аби уникнути долі попередника. Лише Копса спробувала чинити опір, але після битви місто впало. Таким чином, усе плем'я гірпінів було поставлене на коліна, що стало серйозним стратегічним успіхом для Риму та особисто для Сулли².

Після низки перемог у південній Італії Сулла переніс основний удар у Самній, де з особливою жорстокістю провів каральну кампанію. Цей похід він публічно представляв як відплату за давнє приниження Риму у Кавдинській ущелині. Самнітські війська зазнали тяжкої поразки, що відкрило Суллі шлях до Бовіану – тимчасового осередку повстанського руху. Підходячи до міста, оточеного оборонними вежами, Сулла розробив нестандартний план атаки. Частину війська він направив у обхід для захоплення однієї з веж, наказавши передати сигнал про успіх димом. У той час основні сили займали позиції перед ворогом. Щойно вежа була захоплена, римляни кинулися в наступ і, попри затятий опір, за кілька годин бою здобули місто. Після втрати Бовіану самніти перенесли свій командний центр до Езернії, однак їхнє становище ставало дедалі критичнішим. У результаті Суллі капітулювали ще кілька дрібних племен. Попри локальні успіхи, у Кампанії залишалась серйозна проблема – місто Нола вперто трималося. Тим не менш, Суллі вдалося нав'язати ворогу бій під його стінами й вийти переможцем, зміцнивши свою військову репутацію³.

¹ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 51.

² Ливий. Периохи. 75; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 51.

³ Ливий. Периохи. 75; Страбон. География в 17 книгах. V, 4, 11; Флор. Римские войны. III, 18, 3; Орозий. История против язычников. V, 18, 23; порівн.: Нич К.В. История Римской республики... С. 354-363; Нечай Ф.М. Рим и Италики... С. 144-147; Холланд Р. Рубикон: Триумф и трагедия Римской Республики... С. 71-72; Короленков А.В. Сулла... С. 162-164.

Особливо варто відзначити, що під час облоги міст Сулла вдосконалював тактику штурму й ефективно застосовував нові методи ведення бойових дій. Це дозволило йому не лише розвинути стратегічне мислення, а й загартувати армію, яка відтоді стала вірною йому силою. Бойовий досвід, здобутий у цих кампаніях, зробив його постаттю, з якою доводилося рахуватися як у Римі, так і за його межами. Його легіони були настільки лояльні, що могли підтримати Суллу навіть у конфлікті з самим сенатом¹. Ці події піднесли Суллу на вершину військової слави, відтіснивши Гая Марія, його головного конкурента, на другий план. Плутарх зазначає, що саме ця війна стала поворотним моментом: вона принесла Суллі славу, а Марію – занепад. До того часу Марій уже був літнім чоловіком, і здоров'я його залишало бажати кращого².

У той же час Рим зіткнувся з новою загрозою на сході: цар Понту, Мітрідат VI Євпатор, розпочав агресивні дії в Малій Азії, загрожуючи інтересам Риму в регіоні. Для політичної еліти це був виклик усьому впливу римлян на Сході, а для ділових кіл: купців, податківців, фінансистів – йшлося про реальну загрозу економічної катастрофи. Тож питання війни з Мітрідатом набуло пріоритетного значення в римській зовнішній політиці³.

У переддень консульських виборів 89 р. до н. е. Луцій Корнелій Сулла уклав вигідний шлюбний союз із Цецилією Метеллою, представницею впливового і шанованого роду Метеллів. Такий крок суттєво підсилив його політичні позиції та став стратегічним кроком у боротьбі за владу. Завдяки цьому, а також підтримці військових кіл, він здобув перемогу на виборах разом із Квінтом Помпеєм Руфом. Після вступу на посаду Сулла отримав найважливіше доручення – очолити військову кампанію проти царя Понту, Мітрідата VI. Ця війна обіцяла чималі вигоди – як матеріальні, так і політичні – і для нього, і для солдатів. Проте незабаром ситуація різко змінилася: народний

¹ Инар Ф. Сулла... С. 73.

² Плутарх. Марий. 33.

³ Машкин Н.А. История Древнего Рима. Москва, 2006. С. 274; Утченко С.Л. Цицерон и его время. Москва, 1972. С. 90.

трибун Публій Сульпіцій Руф, союзник Гая Марія, ініціював закон, який позбавив Суллу цього командування, передавши його Марію¹.

У цей час він ще перебував під Нолою, де продовжував облогу міста. Звістка про втрату командування дійшла до нього швидко. Реагуючи на цю новину, він заручився підтримкою своїх легіонерів, апелюючи до справедливого розподілу воєнної здобичі. Сулла наголошував, що Марій, якщо очолить похід, візьме з собою інших солдатів і позбавить їх шансів на багатство. Таке звернення мало потужний ефект: війська вимагали негайного походу на Рим, щоб повернути командування своєму полководцеві. Питання лояльності армії було вирішено на користь Сулли. Легіони не тільки підтримали його рішення, а й були готові діяти². Один підрозділ залишився для продовження облоги Ноли, тоді як основні сили вирушили на Рим³. Удар був блискавичним: частини війська зайняли стратегічно важливі райони міста – Есквілінські й Коллінські ворота, Субуранську дорогу та Дерев'яний міст. Сам Сулла увійшов до Риму з двома легіонами. Щоб зламати опір містян, він наказав підпалити будинки, що змусило натовп припинити кидати каміння в солдатів. У відповідь Марій і Сульпіцій зібрали своїх прибічників і вступили в бій на території Есквілінського Форуму. Спротив був відчайдушним, і війська Сулли на мить здригнулися. Лише його особиста відвага змусила солдатів утримати позиції. Додаткові загони, спрямовані обхідним шляхом, атакували сили противника з тилу, чим зламали їхній опір і вирішили долю бою. Так Рим уперше за свою історію став об'єктом вторгнення римської армії, яка була використана не проти зовнішнього ворога, а для розв'язання внутрішньополітичного конфлікту⁴. Це знаменувало початок нової епохи, коли військова сила перетворилася на інструмент політичної боротьби¹.

¹ Луцій Ампейлий. Памятная книжка. 40, 1; порівн.: Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи. Санкт-Петербург, 2008. С. 107; Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные. Санкт-Петербург, 2006 С. 49-50.

² Флор. Римские войны. III, 21, 6-8; порівн.: Кивни А. Что произошло в 88 г.? // Studia historica. 2006. № 6. С. 227; Ковалев С.И. История Рима... С. 455-456; Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Ленинград, 1985. С. 52.

³ Плутарх. Марий. 35; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 57; порівн.: Холланд Р. Рубикон: Триумф и трагедия Римской Республики... С. 76; Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи... С. 107.

⁴ Веллей Патеркул. Римская история. XVIII-XIX; Ливий. Периохи. 77; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 57; Плутарх. Сулла. 9; Тацит. История. III, 83; Флор. Римские войны. III, 21, 6-8; порівн.: Блох Л.

Луцій Корнелій Сулла мав особисті та політичні мотиви для походу на Рим, і хоча це рішення не давалося йому легко, він зрештою придушив внутрішні вагання. У своїх очах він діяв не як узурпатор, а як консул, який прагнув визволити Республіку з-під влади тих, хто панував у ній за допомогою сили та терору. Історик А. Ківні висловив думку, що: «Сулла прийшов як консул, щоб захистити конституцію, а не правити підкореним містом як тиран»².

Одним із перших його кроків стало офіційне визнання Гая Марія, Публія Сульпіція Руфа та низки їхніх прибічників ворогами держави (*hostes*). У результаті спеціальної постанови смертний вирок було винесено дванадцяти особам, а все їхнє майно конфіскували квестори. Далі Сулла закликав сенат визнати незаконними всі закони, прийняті за ініціативою Сульпіція, обґрунтовуючи це тим, що вони були ухвалені під тиском і погрозами. Після очищення політичного поля Сулла розпочав серію реформ. Незважаючи на нечітке датування окремих змін, античні автори, зокрема Аппіан, досить детально описують зміст заходів, реалізованих у 88 р. до н. е. Відповідно до одного з ключових рішень, будь-який законопроект перед винесенням на голосування народних зборів мусив пройти попереднє схвалення сенату. Це нововведення обмежувало можливість безпосередньої законодавчої ініціативи з боку народних трибунів. Ще одним кроком стало повернення головної ролі в законодавчому процесі центуріатним коміціям (*comitia centuriata*) – органу, де вирішальне слово мали вершники та найбагатші громадяни першого цензового класу. Тим самим Сулла відновив механізм, за якого законодавча влада знову концентрувалася у руках заможних прошарків населення. Така система значно зменшувала вплив трибунів та трибутних зборів, що традиційно представляли інтереси плебсу. Загалом ці законодавчі кроки мали на меті зміцнення впливу

Сословная и социальная история Римской республики. Санкт-Петербург, 1904. С. 93; Вишпер Р.Ю. Очерки по истории Римской империи. Берлин, 1923. С. 111-112; Инар Ф. Сулла... С. 84-97; Трухина Н.Н. Политика и политики «золотого века» Римской республики. Москва, 1986. С. 53; Короленков А.В. Сулла... С. 182-194; Зарщиков А.В. Галльское проконсульство Цезаря и римская аристократия // Античный мир и археология. 2002. Вып. 11. С. 68; Грималь П. Цицерон. Москва, 1991. С. 58.

¹ Шіцина К.В. Взаємозв'язок особистісного, політичного та суспільного факторів походу Сулли на Рим у 88 р. до Р. Х. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ, 2010. № 2. С. 133.

² Кивні А. Что произошло в 88 г.?... С. 232.

сенату та забезпечення контролю над законодавчим процесом з боку аристократії, тим самим повертаючи політичну ініціативу до олігархічної верхівки Римської республіки¹.

Він добре розумів, що військове захоплення столиці неминуче викликало негативну реакцію серед більшості senatorів, які сприймали такий крок як зухвале порушення традицій. Але йому була конче потрібна підтримка цієї установи, оскільки саме через сенат він планував реалізовувати заплановані реформи. Щоб зміцнити свої позиції в політичному центрі, він вирішив розширити склад сенату, включивши туди додатково близько трьох сотень нових членів – лояльних до нього осіб. Однак, внаслідок стрімкого розвитку подій, Сулла був змушений залишити Рим раніше, ніж встиг реалізувати цей задум. Тож цілком імовірно, що ідея збільшення сенату була радше ситуативним політичним кроком, ніж частиною продуманої реформи².

Крім цього, Сулла ініціював ще два законодавчі акти, які не зачіпали структури державного устрою, але були відповіддю на серйозні економічні виклики того часу. У результаті Союзницької війни сільське господарство, особливо в Кампанії, головному постачальнику провіанту, зазнало значних збитків, а знецінення валюти підірвало грошову стабільність. Загальна нестача фінансів, а також скорочення надходжень з Азії через агресивну політику Мітрідата, спричинили соціальну напруженість, яку загострило ще й вбивство претора Азелліона розлюченими кредиторами після його спроби захистити інтереси боржників. Сулла прагнув врегулювати ситуацію. Він ухвалив закон, що дозволяв списати десять відсотків боргів, а також установив верхню межу відсоткової ставки на майбутнє. Ще одне його рішення стосувалося заснування нових поселень — дванадцяти колоній. Ймовірно, він планував розмістити там ветеранів недавньої війни та частину міського плебсу, щоби одночасно задовольнити і військових, і знедолених громадян³. Але вірогідність того, що ці

¹ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 59.

² Белкин М.В. Историческая традиция о численности и этапах формирования сената в древнем Риме // Жебелевские чтения. 2001. № 3. С. 131-132.

³ Ливий. Периохы. 77.

плани було реалізовано, лишається низькою – жодних достовірних свідчень про створення колоній немає¹.

Після цього Сулла залишив Рим, дочекавшись консульських виборів. Їх результат не був для нього ідеальним: одного консула — Гнея Октавія — він міг вважати своїм союзником, натомість інший переможець, Луцій Корнелій Цінна, належав до опозиції. Цінна одразу почав готувати справу проти Сулли, намагаючись притягнути його до відповідальності за силове захоплення столиці. Однак Сулла, не надаючи особливої ваги майбутнім переслідуванням, вирушив на Схід, щоб очолити війну проти понтійського царя Мітрідата. Як з іронією зазначав Плутарх, полководець перед від'їздом побажав своїм потенційним суддям та обвинувачам доброго здоров'я².

Підводячи підсумок, потрібно зауважити, що він проявив себе як визначна фігура як у військовому, так і в політичному житті Римської республіки. Його перші значущі здобутки пов'язані з кампанією проти Нумідії: саме Суллі приписують вирішальну роль у захопленні Югурти, що принесло йому популярність. Пізніше, в роки конфліктів з племенами германців, він виступав як легат, а вже невдовзі як військовий трибун, що лише укріпило його становище серед римського офіцерства. Особливо яскраво Сулла зарекомендував себе під час Союзницької війни, яка дозволила Суллі набути репутацію рішучого й ефективного полководця. Однак його амбіції виходили далеко за межі військових лав: вже у 97 р. до н. е. він здобув претуру, провівши масштабну кампанію, після якої організував грандіозні Апполонівські ігри – жест, що мав зміцнити його популярність серед народу. На цьому його політична кар'єра не завершилася. У 92 р. до н. е. Сулла став намісником Кілікії. Завдяки дипломатичній майстерності йому вдалося послабити вплив понтійського царя Мітрідата в регіоні, підтримавши кандидатуру Аріобарзана, зручного для Риму правителя. Кульмінацією злету стала посада консула, яку Сулла обійняв у 87 р. до н. е. Протягом цих років він не тільки здобув військову

¹ Кивни А. Что произошло в 88 г.?... С. 234-238.

² Плутарх. Сулла. 10; порівн.: Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи... С. 36-37; Короленков А.В. Помпей Страбон и его армия // Antiquitas aeterna. 2007. Вып. 2. С. 134; Росоко. L.G. What Made Pompeius Fight in 49 B.C.? // Greece & Rome. 1959. Vol. 6. №. 1. P. 70.

славу, а й поступово створив базу політичної підтримки, об'єднавши довкола себе кілька легіонів, цілковито відданих його особі. Ставка на силу виявилася вирішальною: армія, яку він сам виховав і зміцнив попередніми перемогами, стала знаряддям у боротьбі за владу. Завдяки їй Сулла здійснив безпрецедентний крок – військовим шляхом захопив Рим. Після цього він одразу ініціював серію політичних реформ, а згодом вирушив у похід проти Мітрідата VI. Отже, саме його досвід, набутий у кампаніях в Африці, протистоянні з германцями та вітчизняному конфлікті з італіками, дозволив Суллі сформувати боєздатне та лояльне військо. Воно стало ключовим інструментом у його сходженні до вершини влади. Він уміло поєднував політичну гнучкість з військовою жорсткістю, виступаючи не лише як полководець, але й як стратег у великій грі римської політики.

Розділ 2. Діяльність Сулли у роки громадянської війни

Кінець II – початок I ст. до н. е. в історії Римської республіки був періодом гострої політичної нестабільності. У цей час виникає протистояння між двома впливовими течіями – оптиматами, які спирались на сенат, та популярами, що шукали підтримки серед народу. Луцій Корнелій Сулла, відданий оптиматам, вирішив боротися за їхні інтереси. Проте військовий конфлікт із Мітрідатом змусив його тимчасово покинути Рим, що дозволило популярам на чолі з Гаєм Марієм і Корнелієм Цінною захопити контроль над містом. Закінчення війни на Сході дало початок громадянському конфлікту, з якого Сулла вийшов переможцем.

Як тільки но Сулла покинув місто, в Римі спалахнули нові заворушення. Консул Октавій, який дотримувався сулланської лінії, витіснив Цінну з міста через його пропозицію розподілити нових громадян по трибах і повернути вигнанців. Цінна і Марій, заручившись підтримкою армії з італійців, рушили до Риму. Воїни, що дислокувались біля Капуї, приєдналися до них. За словами Аппіана, до Цінни приєднувались як прості містяни, так і заможні верстви¹. У 87 р. до н. е., після захоплення Риму, почались масові страти політичних опонентів. Численна кількість патриціїв втекла до Сулли на Схід². У 86 р. до н. е. Цінна знову став консулом, а Марій отримав цей титул всьоме, однак незабаром пішов з життя. Закони, запроваджені Суллою, були скасовані, проведено розподіл нових громадян по трибах, частково списано борги. Популяри готувалися до неминучої війни із Суллою³.

У той час, коли в Італії панувала напруженість, на Сході зростала загроза з боку Мітрідата VI Євпатора. Цар Понту не лише зібрав потужну армію, а й почав розширювати свою територію своїх володінь в Малій Азії та на Балканах. Окупація римських провінцій та масові вбивства громадян Риму стали серйозним викликом для республіки. Окрім людських і матеріальних втрат,

¹ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I. 65, 66, 69.

² Ливий. Периохи. 80; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I. 73.

³ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I. 65, 66, 69, 73; Ливий. Периохи. 80; порівн.: Егоров А.Б. Рим на грани эпох... С. 54-55; Утченко С.Л. Цицерон и его время... С. 91.

особливе занепокоєння викликала зупинка фінансових надходжень з найбагатших східних територій, що було критичним для утримання «пролетарської» армії, яка не мала жодних інтересів воювати задарма¹. Навесні 87 р. до н. е. Сулла вирушив з Італії та висадився у Діррахії або Аполлонії. Пройшовши Егнацієвою дорогою через гори Македонії, він досяг Фессалії, а далі Беотії. Його поява в регіоні знову повернула грецькі поліси під контроль Риму. Контроль над Пелопоннесом було встановлено швидко, важливо що там же працювали монетні двори, де під наглядом Лукулла карбували монети для потреб армії².

Сулла командував приблизно п'ятьма легіонами, що складали від 25 до 30 тис. солдатів, а разом із союзницькими військами чисельність його армії досягала близько 40 тис. Він рушив до Афін, де під керівництвом Арістіона, полководця Мітрідата, укріпився гарнізон, тоді як основні сили ворога, очолювані Археласем, обороняли Пірей. Сулла розділив свої війська: одну частину він залишив для блокади Арістіона, іншу ж повів на штурм Пірея. Як зауважує Аппіан: «Стіни його, побудовані ще за Перикла, були 18 метровою висотою і були зроблені з великих чотирикутних кам'яних блоків³». Завдяки морському флоту Мітрідата місто отримувало постачання з моря, тому повністю ізолювати його було неможливо. Штурм затягнувся і виявився виснажливим для обох сторін.

Початкові атаки на укріплення не дали жодного результату: понтійські захисники без особливих зусиль скидали штурмові драбини, у результаті римляни несли великі втрати. Було очевидно, що потрібно змінювати підхід. Новий задум полягав у тому, щоб насипати перед мурами земляні підвищення й встановити на них важке артилерійське озброєння – велетенські балісти. Для підготовки до цього Сулла відступив у напрямку до Елевсіну та Мегар, де розпочав зведення облогової техніки. Матеріали для її виготовлення він

¹ Ростовцев М.И. Рождение Римской Империи... С. 32-33.

² Плутарх. Лукулл. 2.

³ Аппиан Александрийский. Митридатовы войны. 30.

отримав від мешканців Фів, проте багато з цих машин виявилися непридатними, надто важкі й часто пошкодзовані ворожими нальотами.

Коли інші джерела ресурсів вичерпалися, Сулла прийняв радикальне рішення: було вирубано дві знамениті грецькі святині – гай Академії та Лікею, які ще з часів Сократа й Аристотеля вважалися духовними центрами філософії. Цей акт викликав глибоке обурення серед еллінів. Тим часом римські легіонери звели масивний земляний вал, на якому розміщували облогові установки.

Паралельно надійшли тривожні новини з Італії: в Римі владу захопили супротивники Сулли – Марій і Цинна. Це означало, що підкріплення і фінансова підтримка з дому малоймовірні. У такій ситуації виникла потреба в терміновому пошуку нових джерел фінансування кампанії. Швидко стало зрозуміло, що облога Афін і Пірея затягнеться й коштуватиме чимало.

Для забезпечення армії засобами Сулла вдався до пограбування храмових скарбниць. Він наказав конфіскувати коштовності зі святилищ, що мали найвищий авторитет у Греції¹. Предмети мистецтва, ритуальні прикраси й дорогоцінні метали переплавлялися у зливки, з яких потім карбували монети для виплати платні воїнам. Особливо багатою здобиччю став храм Зевса в Олімпії, якому до того не загрожували пограбування. А до жрецтва в Дельфах, де знаходилася скарбниця Аполлона, Сулла звернувся з письмовою вимогою передати усі цінності на користь його армії².

Облога Пірея затягувалась. Римські солдати, діючи за наказом Сулли, рили глибокий рів до самого узбережжя, щоби обмежити маневри ворожої кінноти на відкритій місцевості. Щоденні зіткнення між підрозділами Архелая та римлянами не припинялися. Сулла усвідомлював: без морської переваги взяття Пірея неможливе. Щоб виправити ситуацію, він доручив Ліцінію Лукуллу, одному зі своїх найнадійніших офіцерів, вирушити з таємною дипломатичною місією до східних царств, у Сирію та Єгипет. Там Лукулл мав переконати місцевих правителів надати флот.

¹ Короленков А.В. Сулла... С. 208-209.

² Борухович В.Г. Квинт Горацій Флакк. Поэзия и время... С. 43.

Тим часом ситуація в самих Афінах ставала дедалі критичнішою: брак продовольства почав відчуватися дедалі гостріше. Архелай, дізнавшись про скрутне становище міста, спробував доправити харчі, однак римляни атакували конвой. У жорстокому бою понтійці втратили півтори тис.і людей, а весь вантаж потрапив до рук Сулли.

Попри постійні бої, інженерні роботи біля Пірея не зупинялись. Римляни поступово завершували спорудження масивного земляного насипу для розміщення облогової техніки. Коли конструкція була готова, розпочався новий штурм. Протистояння тривало весь день. Легіонери зуміли пробити пролом у міській стіні, але попри це не змогли прорватися всередину, понтійські захисники виявили стійкість і хоробрість. Сутички були кривавими, втрати з обох боків значними. Не досягши успіху, розлючений Сулла наказав припинити атаку. Таким чином, спроба здобути Пірей силою провалилася. Не залишаючи облоги, Сулла вирішив перенести основні бойові дії на Афіни¹.

До цього моменту мешканці Афін уже були знесилені від голоду. Сулла наказав оточити місто ровом, щоб повністю перекрити вихід². У ніч на 1 березня 86 р. до н. е. він організував нічний штурм. Ослаблене населення не змогло чинити спротиву. Римляни вдерлися в місто, яке зазнало грабунку, Акрополь було розорено, політичних лідерів страчено. Хоча місто не було спалено, по його вулицях текли потоки крові. Плутарх зазначає, що «воїнам, роздратованим довгою облогою, тяготами війни і тим, що жодної здобичи вони ще не захоплювали, не треба було наказувати, достатньо було дозволити³».

Спустошивши Афіни, Сулла повернувся до облоги Пірея. Архелай, бачачи ситуацію безвихідною, залишив місто і морем відплив до Фессалії. Втрата Пірея та Афін стала серйозною поразкою Мітрідата, в результаті у Греції він втратив головні опорні пункти⁴.

¹ Короленков А.В. Сулла... С. 213-214.

² Аппиан Александрийский. Митридатовы войны. 33.

³ Плутарх. Сулла. 14; Флор. Римские войны. III, 5, 10; порівн.: Холланд Р. Рубикон: Триумф и трагедия Римской Республики... С. 84-85.

⁴ Аврелий Виктор. LXXV, 7.

У відповідь на втрати в Греції Мітрідат зібрав нове велике військо близько 100 тис. піхотинців і десять тис. вершників і відправив його на допомогу своїм залишкам. Конфлікт із Понтом виявився затяжним: Суллі довелося ще двічі вступати у великі битви з арміями Мітрідата – спочатку біля Херонеї, а потім під Орхоменом. Відомості про ці події частково ґрунтуються на спогадах самого Сулли, які, за словами Плутарха та інших авторів, є досить перебільшеними й не завжди заслуговують на довіру. У Херонейському бою Сулла, маючи під командуванням близько 15 тис. піхоти й півтори тис. кінноти, нібито розгромив понтійське військо, що налічувало від 60 до 120 тис. бійців. За окремими переказами, ворог втратив від 50 до 100 тис. солдатів, тоді як у римлян загинуло лише чотирнадцять осіб, дані, що викликають значний скепсис. Битва при Орхомені виявилася не менш складною. Понтійська армія, чисельність якої оцінюється в 70-80 тис., виявила рішучий опір з боку римлян. Проте перед боєм моральний дух легіонерів був надломлений, багато хто впав у паніку через переважаючі сили противника. Щоб приборкати страх у війську, Сулла вдався до випробуваного римського методу: він примусив солдатів до виснажливої роботи, копати рови та змінювати русло річки Кафіс. Трудилися без упину, а за найменшу недбалість карали. Врешті-решт, фізичне виснаження й ненависть до важкої праці змусили солдатів благати про бій. На третю добу вони самі просили полководця вивести їх на поле битви.

Під час самої битви при Орхомені понтійська кіннота прорвала центр римської армії й спричинила серйозні втрати. За легендою, Сулла особисто зістрибнув з коня, схопив штандарт і кинувся вперед, щоб зупинити втечу. Цей епізод, імовірно, має прикрашений характер, адже його джерелом є знову ж таки власні мемуари Сулли. Проте вважається, що саме завдяки цьому жесту втікачі зупинилися й повернулися до бою. У вирішальний момент на фланзі з'явилися підкріплення, дві свіжі когорти, і змогли змінити хід сутички, змусивши противника відступити¹.

¹ Аппиан Александрийский. Митридатовы войны. 44-57; Плутарх. Сулла. 16-24; порівн.: Дельбрюк Г. История военного искусства. В рамках политической истории. Санкт-Петербург, 1999. Т. 1. С. 317-318.

Ці перемоги кардинально змінили перебіг війни. Позиції Мітрідата похитнулися, і коли в 86 р. до н. е. у Греції висадився консул Валерій Флакк, багато його воїнів перейшли на бік Сулли. Флакк загинув, а Сулла, переслідуючи залишки ворожих сил, вирушив до Малої Азії. Там Мітрідат, усвідомлюючи своє становище, запропонував укласти мир.

Угода, укладена 84 р. до н. е. в Дарданії, зобов'язувала царя відмовитися від усіх захоплень, сплатити 2000 талантів контрибуції та передати Риму до 80 військових кораблів¹. Попри масштабні злочини Мітрідата проти римських громадян, він зберіг трон і навіть отримав формальний титул «друга Риму». З огляду на римські політичні й воєнні засади, укладення цього миру виглядало як крок, що межував із зрадою державних інтересів. Проте внутрішня криза в Італії змусила Суллу домовлятися навіть з тим, хто був відповідальний за масову загибель союзників Риму. Цей мир мав ознаки політичного компромісу, продиктованого ситуацією в Італії, де Суллі вже потрібно було готуватися до нової громадянської війни².

Найраніша монетна серія, пов'язана з ім'ям Сулли, не містить жодного прямого згадування про нього. Ауреуси й денарії, що входять до цієї серії, слід віднести до емісії, проведеної в ході воєнних кампаній проти Мітрідата. Їхню приблизну дату можна встановити за іконографією. На лицевому боці обох монет зображена богиня Венера – божество, яке особливо шанував рід Корнеліїв, і яке вважалося небесною покровителькою Сулли.

Саме під час війн у Греції Сулла активно експлуатував образ своєї божественної заступниці, намагаючись закріпити за собою статус особливо наближеного до Венери. У контактах із місцевим населенням він навіть вживав

¹ Страбон. География в 17 книгах. XIII, 1, 28; порівн.: Манандян А.Я. Тигран второй и Рим. Ереван, 1943. С. 43; Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи... С. 40; Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные... С. 49-50; Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье... С. 201.

² Страбон. География в 17 книгах. XIII, 1, 28; Фронтин. Стратегемы. III, 5, 11; Евтропий. Краткая история от основания города. V, 7, 2.; порівн.: Ферреро Г. Величие и падения Рима. Санкт-Петербург, 1915. Т. 1. С. 98-99; Гуленков К.Л. Дарданский мир: об одном аспекте политики Суллы // Античность: политика и культура. Казань, 1998. С. 59-60; Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли... С. 13; Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. Ростов-на-Дону, 1997. Т. 1. С.50.

епітет «Епафродит» – «Улюбленець Афродіти». Цей титул з'являвся на встановлених ним трофеях як підтвердження особливої прихильності богині.

Зворотна сторона монет містить зображення рогу достатку в подвійному виконанні – символу, який пов'язується з грецькою богинею Ейреною, відповідницею римської Пакс, богині миру. Звернення до цього образу дозволяє віднести випуск згаданих монет до 85 р. до н. е., коли було укладено мир між Суллою та Мітрідатом (рис. 2).

Після укладення миру Сулла зосередився на зміцненні свого становища. Його армія, добре навчена та вірна, була забезпечена грошима й провіантом, який безперешкодно надходив зі східних провінцій. У руках Сулли було не лише військо, а й серйозні фінансові ресурси. Він пообіцяв своїм солдатам щедрі винагороди, включаючи земельні наділи в Італії – це стало потужним стимулом для їхньої відданості¹.

У той час, коли на теренах Балкан і Малої Азії точилися важливі військові події, політична ситуація в Римі залишалася відносно стабільною. Центральною фігурою у владі був консул Луцій Цінна. Однак, щойно надійшли звістки про перемоги Сулли на Сході, і він остаточно закріпився як сильний політичний гравець, Цінна разом зі своїм колегою Гнеєм Карбоном усвідомили, що конфлікт із ним неминучий. Тому вони розпочали підготовку до нової збройної сутички. Проводився набір вояків, накопичувалися ресурси, ремонтували флот. Особливу ставку зробили на нещодавно наданих громадянських правах нових італійських союзників. Завдяки цим заходам вдалося у короткі строки сформувати чималий військовий контингент.

Сулла ж не діяв поспіхом. Володіючи неабияким політичним чуттям, він почав із дипломатичного маневру: надіслав сенату листа, в якому виклав свої заслуги, висловив обурення діями прибічників Марія та повідомив про намір повернутись до Італії. У зверненні він водночас запевнив, що не має наміру мститися простим громадянам і готовий пробачити нових римлян за їхню лояльність до протилежного табору.

¹ Ростовцев М.И. Рождение Римской Империи... С. 42.

Послання справило глибоке враження на сенат, який, стривожений можливим наступом Сулли, вирішив втрутитися. Було надіслано делегацію для перемовин із полководцем, а Цінні та Карбону наказали тимчасово згорнути військову мобілізацію до прибуття відповіді. Таким чином, сенат продемонстрував свою опозиційність до маріанської партії¹.

Цінна планував випередити Суллу, розпочавши бойові дії на грецькій території, тим самим завадивши йому повернутися до Італії. Щоб реалізувати цей задум, він зосередив велике військо на східному узбережжі півострова, маючи намір переправити його через Адріатику частинами. Зазвичай у подібних випадках користувалися портом у Брундізії, але цього разу Цінна вважав, що Сулла може очікувати на напад саме звідти, тож вирішив відплисти з Анкони й висадити війська в Іллірії, а звідти почати наступ.

Навесні 84 р. до н. е., коли погодні умови дозволили вирушити в море, перші частини війська благополучно дістались лівого берега Адріатики, висадившись у районі Лібурнії. Однак наступна хвиля війська потрапила під сильний шторм, який призвів до загибелі значної частини флотилії. Лише невелика кількість кораблів зуміла повернутися назад до Італії, а врятовані солдати, вражені трагедією, швидко розійшлися по домівках.

Ця новина сколихнула війська, що чекали своєї черги в Анконі: серед солдатів спалахнуло невдоволення, яке швидко переросло в бунт. Вони відкрито відмовилися брати участь у внутрішньому конфлікті, що загрожував знову пролити римську кров. Цінна, який у той час керував переправою з Анкони, дізнавшись про бунт, негайно скликав збори воїнів, спробувавши залякати повстанців покараннями. Коли він наказав арештувати одного з солдатів, обурення лише посилилось.

Солдати втратили будь-яке терпіння: в нього полетіло каміння, а потім Цінну оточили й смертельно поранили кинджалами. Як свого часу Октавій, Цінна був убитий під час виконання обов'язків консула, ставши жертвою

¹ Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 76-77; Ливий. Периохи. 84; Зосим. Новая История. I, 5, 2; порівн.: Ковалев С.И. История Рима... 462; Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные... С. 59-60.

внутрішніх потрясінь, які розривали Рим із середини¹. Після загибелі Цінни лідером залишився Гней Папірій Карбон. Хоча він не мав такої ваги, як Цінна, йому вдалося організувати оборону Італії. Карбон зробив ставку на підтримку італійських громад, що ще з часів Союзницької війни симпатизували популярам. Щоб зміцнити зв'язки з ними, він провів низку заходів для реального надання громадянських прав новим римським громадянам. Водночас він вимагав від громад заручників, що викликало невдоволення сенату².

У 83 р. до н. е. Сулла висадився в Брундізії з армією, яка налічувала від 6 до 8 легіонів. На шляху до Кампанії він проголосив, що визнає всі права, надані італійцям, і уклав угоди з деякими громадами. Його військо поповнилося новими союзниками, серед яких був і Метелл Пій, а згодом молодий Гней Помпей, який приєднався до Сулли зі своїм легіоном³.

У той самий період, коли Сулла повернувся до Італії, розпочався новий етап монетної пропаганди. Його нова серія монет (83-82 рр. до н. е.) мала виразно ідеологічний характер. На аверсі зображено богиню Рому, а на реверсі – квадригу, якою керує Вікторія, яка вінчає лавровим вінком самого Сулли. Таким чином, Сулла виступав як зберігач римських традицій, захисник старого порядку, що прагне повернутися до «догракханських» часів. На монетах також уперше з'явилося його ім'я – L. SVLLA IMP(ERATOR), що посилювало персоналізацію влади (рис. 3).

Збройний конфлікт, який вибухнув на італійській землі, розтягнувся на півтора року й відзначився особливою кривавістю. Перший значний бій стався поблизу Тифатських висот. Сулла двічі намагався домовитися з військом супротивника, яким керував Гай Норбан. Проте друга спроба переговорів завершилася провалом: делегація Сулли зазнала приниження, що змусило його припинити дипломатію й перейти до рішучих дій. Після короткої підготовки війська Сулли атакували супротивника, який розташувався внизу, на рівнині.

¹ Ливий. Периохи. 83; Веллей Патекул. Римская история. II, 24, 5; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 78; Орозий. История против язычников. V, 19, 24; порівн.: Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Побежденные... С. 60.

² Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 82; порівн.: Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Побежденные... С. 64; Короленков А.В. Сулла... 268-271.

³ Штоль Г.В. История Древнего Рима в биографиях... С. 408.

Римські легіонери стрімко спустилися з гір і розгромили сили Норбана в першому ж бою. Рештки ворожого війська відступили до Капуї. Ця перемога мала неабияке значення для армії Сулли, солдати, що ще недавно з побоюванням дивились на численні ворожі загони, тепер здобули впевненість у власній силі¹.

Після розгрому армії Норбана Сулла вирушив до Теана, де таборував другий консул – Луцій Сціпіон. Замість негайного наступу Сулла вирішив знову вдатися до перемовин. За словами Аппіана, стратег вірив не стільки в силу дипломатії, скільки у внутрішні суперечності в лавах противника, особливо враховуючи, що багато хто з маріанців був не надто охочим до продовження бойових дій. Існують різні тлумачення цієї ініціативи. За однією з версій, Сулла хотів роз'єднати своїх ворогів, поки ті зберігали чисельну перевагу. Інша думка полягає в тому, що він розглядав можливість переманити частину ворожого війська на свій бік. І цей план справді спрацював: його люди активно вели агітацію серед солдатів Сціпіона, і це дало результат. Один із командирів, Квінт Серторій, застерігав консула про загрозу морального розкладу армії, проте той не вжив рішучих заходів. На тлі переговорів Сціпіон вислав Серторія домовлятися з Норбаном, проте той фактично зірвав цей процес, захопивши під час перемир'я місто Суесса Аврунка, що підтримувало Суллу. Обурений такою зрадою, Сулла зажадав пояснень. Консул не зміг надати переконливу відповідь, однак у спробі зберегти обличчя передав заручників – очевидно, щоб продемонструвати власну невинність.

Водночас ситуація в армії Сціпіона погіршувалася під впливом сулланської пропаганди, бо солдати почали переходити на інший бік. На фоні цих подій інші командири Сулли продовжували наступ. Кв. Метелл розгромив сили Карріни, а Гн. Помпей завдав нищівного удару кінноті Карбона².

Вирішальна сутичка між армією Сулли та силами його супротивників відбулася в березні 82 р. до н. е. Вийшовши з Кампанії, Сулла попрямував у

¹ Ливий. Периохи. 85; Веллей Патеркул. Римская История. II, 25, 4; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 84; Плутарх. Сулла. 17; Флор. Римские войны. III, 21, 20; Орозий. История против язычников. V, 20, 2.

² Ливий. Периохи. 85; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 85-86; Плутарх. Сулла. 18.

напрямку Лацію, дорогою захопивши місто Сетія. Молодий Марій, прагнучи перехопити ініціативу, намагався перешкодити його подальшому просуванню до столиці. Битва розгорнулася поблизу місця, де перетиналися Латинська й Лабіканська дороги. Джерела подають суперечливі відомості про перебіг бою. За свідченням Плутарха, день був дощовий, і легіонери Сулли наполягали на будівництві табору замість вступу в бій. Саме в цей момент війська Марія несподівано атакували, але, попри початкову несподіванку, сулланці змогли перегрупуватися й розгромити ворога¹. Аппіан надає лаконічніше зображення битви. За його словами, Марій спершу проявив хоробрість, однак під тиском військ Сулли його ліве крило не витримало натиску. До того ж п'ять когорт і дві кінні частини перейшли на бік супротивника, що остаточно зламало опір. Розгромлене військо почало відступати, намагаючись знайти порятунок у місті Пренесте. Втім, після того як частину втікачів впустили, мешканці зачиняли браму й під мурами міста почалася бійня, в результаті якої багато солдатів потрапили в полон або були знищені². Поразка при Сакрипорті стала ключовим переломним моментом у громадянській війні, змінивши хід подій на користь Сулли³.

Під стінами Коллінських воріт Риму 1 листопада 82 р. до н. е. розгорнулося вирішальне протистояння. Успіх супроводжував праве крило, яким командував Марк Красс, тоді як лівий фланг, очолюваний самим Суллою, зазнав потужного тиску й був змушений відійти до укріплень. Після повернення до табору, досвідчений полководець, що колись здолав Югурту й Мітрідата, в нічній тиші отримав звістку про успіх Красса. Не гаючи часу, Сулла згуртував залишки своїх сил і почав переслідування супротивника. Схватка тривала протягом усієї ночі й не припинялася аж до ранку. Кульмінацією бою стало те, що три тис.і ворожих вояків змінили сторону і негайно виступили проти своїх колишніх союзників. Оточена і позбавлена можливості для відступу, армія мятежників була повністю знищена. Ця

¹ Плутарх. Сулла. 18; порівн.: Короленко А.В. Лев и лисица: психологические приемы Суллы в войне с марианцами // Античный мир и археология. 2002. Вып. 11. С. 60.

² Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 89.

³ Орозий. История против язычников. V, 20, 6.

перемога під Коллінськими воротами фактично стала фінальним акордом громадянської війни в Італії¹.

Після того як Сулла здобув остаточну перемогу в громадянській війні, в обіг була введена нова серія золотих ауреусів і срібних денаріїв. Якщо раніше монети мали навмисно архаїчний вигляд, то тепер їхній стиль змінюється – тепер у них домінує ідея прославлення Сулли². Ця серія була приурочена до його тріумфу, що відбувся впродовж двох днів – 27 та 28 січня 81 року до н. е. На зворотному боці монет зображено два трофеї та знаки авгурської гідності – символи його членства в колегії авгурів, до якої Луцій Сулла приєднався наприкінці 82 року до н. е. Також присутній напис: L. SVLLA IMPER ITERVM – «Луцій Сулла, вдруге імператор». На аверсі монети знову фігурує богиня Венера, яку Сулла вважав своєю небесною покровителькою, поряд із її сином Купідомом, що тримає пальмову гілку (рис. 5).

Перед тим, як розглянути політичну кар'єру Луція Корнелія Сулли далі, доцільно окреслити загальний контекст політичного протистояння, яке визначало життя Римської республіки наприкінці II – на початку I ст. до н. е.

У сучасних дослідженнях істориків головне місце займає точка зору, що оптимати й популяри не були політичними партіями у звичному для нас сенсі, а радше представляли собою два різні напрямки політичної думки та дії. Оптимати – це політично зорієнтоване угруповання, що складалося з нечисленних союзів аристократів, які прагнули зберегти свій привілейований статус і спиралися передусім на сенатську владу. Натомість популяри – це політики, що здебільшого походили з тієї ж аристократичної верстви, однак шукали підтримки серед народних зборів, виступаючи через них з ініціативами, які нерідко йшли врозріз із інтересами сенату. При цьому популяри не становили монолітного політичного союзу, вони були скоріше об'єднані

¹ Плутарх. Сулла. 29-30; Плутарх. Красс. 6; Флор. Римские войны. III, 21, 23; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 93; Орозий. История против язычников. V, 20, 9; Веллей Патеркул. Римская История. II, 27, 3; Аврелий Виктор. LXXV, 8; порівн.: Голдсуорти А. Во имя Рима. Москва, 2006. С. 178-179; Робер Ж.-Н. Рим. Москва, 2006. С. 45; Утченко С.Л. Юлий Цезарь. Москва, 1976. С. 43.

² Шіцина К.В. Елементи популізму та пропаганди в суспільно-політичній діяльності Луція Корнелія Сулли // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2009. № 98. С. 53.

загальною орієнтацією на народ як джерело легітимності¹. Суттєво, що це була боротьба не між різними соціальними класами, а всередині нобілітету. Ті діячі, які не могли опертися на сенатську підтримку, часто вдавалися до апеляцій до народу з метою реалізації своїх амбіцій або політичного утвердження. Незважаючи на дискусії щодо точності термінології, слід зазначити, що відмова від уживання понять *optimates* і *populares* на користь таких термінів, як *factio* чи *partes*, є проблематичною. Адже саме в першій парі понять уявлялася суть ідеологічного конфлікту в уявленні римлян епохи Пізньої республіки².

Як уже зазначалося, Сулла відкрито позиціонував себе як представник оптиматів. У той час Марій разом із Цинною намагалися створити враження, що виступають від імені популярського напрямку, хоча насправді нерідко ігнорували усталені традиції. Зрештою політичне протистояння втратило чітку ідеологічну межу й набуло переважно персоналізовані риси³. Варто також ураховувати, що джерела того періоду, особливо твори письменників, які були сучасниками цих подій, пронизані яскраво вираженим політичним упередженням. Анналісти часто ототожнювали інтереси тієї групи, яку підтримували, із загальнодержавними інтересами, подаючи свою сторону як єдино правильну⁴. Це суттєво ускладнює об'єктивне тлумачення політичних процесів і подій перших десятиліть I ст. до н. е.

Сулла спирався передусім на військо, яке формувалося з бідноти – пролетарів та малоземельних селян. Він забезпечував їм мотивацію обіцянками значних винагород: багатой здобичі з походів проти Мітрідата, земельних наділів після повернення до Італії, грошової компенсації та, що найголовніше, отримання почесного соціального становища у своїх громадах. Його легіони також включали ветеранів із числа давніх громадян Риму, які з недовірою

¹ Утченко С.Л. К вопросу о римских политических партиях // Вестник древней истории. 1963. № 3. С. 83-94; Токарев А.Н. Становление официальной идеологии принципата Августа. Харьков, 2011. С. 47; Короленко А.В. О применимости терминов «оптиматы» и «популяры» к событиям 88-82 гг. до н.э. // Античный мир и археология. 2015. Вып. 17. С. 75-82; Любимова О.В. Понятия «популяры» в современной историографии // Вестник древней истории. 2015. №1. С. 190-207.

² Токарев А.Н. Становление официальной идеологии принципата Августа... С. 52.

³ Машкин Н.А. Римские политические партии в конце II и в начале I в. до н. э. // Вестник древней истории. 1947. № 3. С. 136; Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима III-I вв. до н. э. Москва, 1977. С. 56..

⁴ Утченко С.Л. Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения Республики. Москва, 1952. С. 75.

ставилися до новонаділених правами союзників, що здобули громадянство після Союзницької війни¹.

Після того, як Сулла заволодів Римом, він щедро віддячив війську: окрім здобичі, майже 100 тис. ветеранів отримали земельні ділянки в різних регіонах Етрурії, Лації, Кампанії. Для цього конфісковували майно у тих міст, які підтримували його супротивників під час громадянського протистояння. Така політика спричинила масове зубожіння серед італійських селян, які нещодавно отримали римське громадянство, але втратили свою землю².

Виселяючи ветеранів на нові землі, Сулла прагнув створити соціальну базу, що охоплювала б всю Італію. У самому Римі його опору складали близько 10 тис. нових громадян, яких звільнили з рабства – колишні раби осіб, що загинули під час проскрипцій. Їм надали ім'я «корнелії» та громадянські права. Проте надії на сталий прошарок заможних землевласників серед ветеранів не справдилися: значна частина з них невдовзі зубожіла і розпродала отриману землю³.

Дослідник А.Б. Єгоров висуває точку зору, що конфлікт між Суллою та Марієм заклав підґрунтя для формування навколо першого політичного угруповання, яке, хоча й не відповідало класичним ознакам партії, активно функціонувало в римському політичному просторі. Автор зазначає, що формальна інституціоналізація цієї сили була відсутня: не існувало чітко визначеного складу учасників, програмних документів чи процедур ухвалення рішень. Втім, незважаючи на відсутність зовнішніх атрибутів, серед прибічників Сулли простежувалися ключові риси, властиві партійній структурі. Зокрема, це проявлялося у високому рівні згуртованості, виразному

¹ Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи. Санкт-Петербург, 2000. Т. 1. С. 42-43.

² Шіцина К.В. Політичні репресії в Римській республіці за часів Сулли // Часопис Української історії. Київ, 2009. Вип. 11. С. 61.

³ Ливий. Периохи. 89; Аппиан Александрийский. Гражданские войны. I, 100; 104; Плутарх. Помпей. 9; Цицерон. Об обязанностях. I, 43; Цицерон. О своем доме. XXX, 79; порівн.: Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи... С. 43; Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. Москва, 1965. С. 181-182; Холланд Р. Октавиан Август. Крестный отец Европы. Москва, 2010. С. 38; Фриман Ф. Юлий Цезарь. Москва, 2010. С. 38; Азимов А. Римская республика. От семи царей до республиканского правления. Москва, 2003. С. 204; Кузищин В.И. Римское рабовладельческое поместье II век до н. э. – I век н. э. Москва, 1973. С. 15-16; Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений. Пермь, 1999. С. 29; Вебер М. Аграрная история Древнего Рима. Москва, 2001. С. 391; Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме. Москва, 1996. С. 76.

протиставленні себе іншим політичним силам, спільних ідеологічних засадах та наявності авторитетних фігур, що виступали як лідери. Велику роль у підтриманні єдності відігравали особисті зв'язки, кланова взаємопідтримка та тісна родинна взаємозалежність між впливовими особами. Сулла прагнув не лише до перемоги над опонентами, а й до побудови політичної системи, у якій його прихильники контролювали б усі ключові ланки влади. Він докладав зусиль для того, щоб забезпечити домінування власного табору в державному управлінні, і в цьому напрямку активно використовував реформаторські важелі, зокрема, вплив на виборчі механізми¹.

На думку дослідника, у проміжку між 81 і 49 рр. до н. е. ключові позиції в Римській республіці утримували представники сулланської та постсулланської верхівки. Цю еліту можна умовно розділити на чотири основні категорії. Провідну роль відігравав рід Метеллів – впливовий аристократичний клан, союз із яким Сулла зміцнив через шлюб із Цецилією Метеллою. Саме завдяки цьому союзу він отримав політичну опору в римському сенаті та змогу повернутися на авансцену державного життя. Другою силою в оточенні Сулли була група політично близьких до нього діячів – так звані оптимати та консерватори. До цієї течії належали такі постаті, як Гней Октавій, Квінт Лутацій Катул Молодший, Луцій і Гай Валерії Флаккі, Марк Емілій Лепід та Луцій Марцій Філіпп. Вони поділяли погляди Сулли щодо реставрації сенатської влади та підтримували його курс. Окремо вирізнялася група військовиків людей, які не мали знатного походження, проте здобули вплив завдяки своїй службі у армії. Саме ці сили зіграли ключову роль у перемозі Сулли під час громадянської війни 83-82 рр. до н. е. Серед них особливо виділявся Гней Помпей, який швидко став одним із головних воєначальників та опорою режиму. Четверту складову союзу становили особи з сумнівною репутацією, представники маргінальних кіл, часто пов'язані з криміналом. Їм відводилася роль виконавців найжорстокіших наказів – зокрема під час терору та проскрипцій. Мотивовані переважно матеріальною вигодою та бажанням

¹ Егоров А.Б. Партия Суллы: Союз аристократов и маргиналов // *Studia historica*. 2006. Вып. 6. С. 131, 134.

діяти безкарно, ці люди потребували безпосереднього протекторату Сулли. Серед їхніх лідерів згадуються Луцій Сергій Катіліна, Публій Корнелій Лентул Сура та Гай Антоній Гібрида¹. Сулла виступав об'єднувальною фігурою для всіх цих груп. Саме йому вдалося консолідувати настільки різноманітні елементи в умовне політичне утворення, яке, хоча й не мало формального статусу, функціонувало як справжня партія. Остаточне зміцнення його лідерства відбулося лише після одруження з представницею роду Метеллів, що відкрило шлях до вищих ешелонів влади. Серед наявних ідеологій лише консервативний світогляд оптиматів відповідав політичним прагненням Сулли².

Одразу після першого встановлення контролю над Римом Сулла зіткнувся з гострою фінансовою нестачею. Щоб оперативно поповнити скарбницю, було вирішено здійснити новий випуск срібних денаріїв, які раніше карбувалися ним у Греції. Цього разу монета зазнала змін: замість пари рогів достатку, на реверсі залишився лише один, увінчаний лавровим вінком, а також додано напис EX SC, що вказував на формальне схвалення сенатом (рис. 6).

Коли ж Сулла вдруге увійшов до Риму в 82 р. до н. е., він зосередився на легітимації власної влади. У зверненні до сенату він обґрунтував необхідність передачі виняткових повноважень одній особі, здатній навести лад у Республіці, охопленій хаосом. Оскільки посади консулів залишалися вакантними, управління містом здійснював тимчасовий посадовець *interrex*, своєрідний «міжцар». У грудні того ж року Луцій Валерій Флакк (Старший), виконуючи обов'язки *interrex*, ініціював ухвалення спеціального закону *Lex Valeria de imperio*, який офіційно надавав Суллі найвищу владу в державі. Відповідно до цього закону, він був призначений диктатором без зазначення строку повноважень. Суллі було доручено здійснити реформу державного

¹ Егоров А.Б. Партия Суллы: Союз аристократов и маргиналов... С. 136-148; Короленков А.В., Смыков Е.В. Из новейшей литературы о Сулле // Вестник древней истории. 2010. № 1. С. 223-224; Кивни А. Кто такие сулланцы?... С. 88.

² Егоров А.Б. Партия Суллы: Союз аристократов и маргиналов... С. 149.

устрою та підготувати нові закони, що й відображалось в його титулі: *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*¹.

Так звана «диктатура для створення законів і впорядкування державного устрою», що формально надавалася Суллі, мала зовсім інший характер, ніж традиційна римська диктатура. Якщо класична форма цієї посади передбачала чіткі часові рамки, обмеження в повноваженнях, а також збереження інших державних інституцій, зокрема, права народу на апеляцію, то нова модель влади була значно радикальнішою. По суті, вона більше нагадувала попередній надзвичайний орган колегію децемвірів, яка у свій час отримувала практично необмежену владу для створення законів, відсторонення решти магістратів і керування державою без чітко встановленого строку. У випадку Сулли така посада, затверджена народними зборами, скасовувала як колегіальність, так і обмеження строку повноважень, наближаючи її до форми необмеженої царської влади, яка існувала ще до республіканської доби². Крім того, Суллу офіційно було звільнено від будь-якої відповідальності за свої дії як у минулому, так і в майбутньому. Йому надавалися виняткові повноваження — виносити смертні вироки без суду, конфісковувати майно, засновувати колонії, змінювати міський статус поселень, розпоряджатися землями та навіть передавати царську владу на власний розсуд. Він міг видавати закони з будь-яких питань, фактично концентруючи всю повноту державної влади в одних руках³.

Узагальнюючи викладене, варто підкреслити, що вирішальну роль у досягненні влади Сулли відіграли саме його війська. Це була не професійна армія найманців, а звичайне мобілізоване військо, сформоване зі звичайних римських громадян, яке, попри традиційний склад, стало ключовим

¹ Машкин Н.А. История Древнего Рима... С. 282-283; Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождения и социальная сущность. Москва-Ленинград, 1949. С. 16; Игнатенко А.В. К вопросу о политическом режиме в Риме в эпоху перехода от республики к монархии. Москва, 1980. С. 76; Деметьева В.В. Римское республиканское междуцарствие как политический институт. Москва, 1998. С. 98.

² Моммзен Т. История Рима... С. 317.

³ Плутарх. Сулла. 33; порівн.: Егоров А.Б. Сулла и Цезарь, две диктатуры (опыт сравнительного анализа) // Научно-теоретический альманах. 2003. Вып. 2. С. 165-190.

інструментом у громадянському протистоянні. Саме завдяки цій армії Суллі вдалося перемогти супротивників і встановити контроль над Римом.

Основними мотивами солдатів були прагнення до особистої вигоди – здобич, земельні наділи, грошова винагорода, а також глибока особиста відданість Суллі як талановитому й харизматичному воєначальнику. Саме ці чинники спонукали військових вирушити з ним спершу на Схід проти Мітрідата, а згодом повернутися до Італії і рішуче втрутитися у внутрішню політику, силоміць узявши Рим. Сулла продемонстрував блискучі здібності стратега: він неодноразово здобував перемоги над чисельно переважаючим ворогом, застосовуючи нестандартні підходи і тактичні маневри, які щоразу давали результат. Проте не лише військовий талант Сулли визначив його успіх, неабияке значення мала також вірність його легіонерів, які до останнього залишалися на боці свого командувача, готові боротися за нього до кінця.

Розділ 3. Сулла як диктатор

Сулла в результаті перемоги у громадянській війні з маріанцями нарешті прийшов до влади. Звісно, що тепер його першостатейним зобов'язанням було встановлення зовнішнього та головне внутрішнього миру та формування нового уряду. Для цього йому потрібно було укріпити свою владу, й першими його кроками стало розв'язання невиданого ще до цього кровавого терору.

Почувши звістку від Красса, Сулла одразу ж поспішив до Антемн. Там він знайшов залишки повстанців, що засіли в місті. Три тисячі ворогів відправили до нього депутацію з проханням про умови здачі. Сулла підступно пообіцяв їм безпеку, маріанці йому повірили, але в місті розпочалася велика різанина. Всіх, хто вижив, відвели назад до Риму і разом з тими, хто залишився після битви перед Римом, зігнали на *villa publicum*, де сенат зазвичай приймав іноземних послів, під приводом того, що їх потрібно перерахувати. Солдати Сулли почали різанину. Поки тривала різанина, Сулла сам звернувся до сенату, який зібрався в сусідньому храмі Беллони, щоб почути його звіт про Мітрідатську війну. Крики і стогони стількох людей, яких вбивали на такому маленькому просторі, чітко доносилися до сенату, і сенатори зацікавилися від жаху. Сулла, однак, не видав жодних ознак емоцій і, не змінюючи тону, наказав своїм слухачам заспокоїтися. Він сказав, що це за його наказом деякі злочинці були покарані¹. Закінчивши з сенатом, він перейшов до звіту перед народом про свої подвиги. Після вихваляння власних подвигів він зробив страшне попередження: кожен, хто виступив проти нього зі зброєю в руках, може розраховувати на розплату за це². Покінчивши з цією справою, Сулла попрямував до Пренесте, де засіли останні загони марганців на чолі з самим Г. Марієм-молодшим. Очільники міста, довірившись султанському полководцю Корнелію Цетегу,

¹ Плутарх. Сулла. 30; ср.: Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи... С. 42-43.

² Инар Ф. Сулла... С. 256-257.

здали гарнізон, в результаті чого самі вони були страчені, Марій-молодший покінчив життя самогубством¹.

Розповіді про те, що сталося далі, різняться. Згідно з одним джерелом, Сулла наказав зібрати всіх рядових солдатів усього близько 12 тис. Потім кожного з них судили окремо, щоб встановити його провину чи невинність. Оскільки це, природно, виявилось нудною і тривалою справою, Сулла незабаром втомився і наказав стратити всіх в'язнів². За свідченням іншого автора, Сулла сформував з полонених три загони: римлян, самнітів і пренестійців. Тих, хто чимось йому прислужився, він пощадив одразу. Римлян помилювали, а самнітів і пренестійців було вбито до останнього чоловіка. Остання версія за словами К. Шциної, мабуть, більш історична, але не зважаючи на це масштаб бійні шокував практично всіх³.

Ці сцени жорстокості не були поодинокими випадками, а являлися частиною загальної різанини, що почалася з захопленням Суллою Риму. Отже, по всьому італійському півострову переможці невтомно вистежували і вбивали своїх супротивників, до яких могли дотягнутися руками. Небезпека майже одразу стала очевидною. За відсутності будь-яких критеріїв, за якими можна було б судити, хто є ворогом, ситуація могла швидко вийти з-під контролю. Багато вбивць були занадто захоплені, в результаті чого від їхнього енергійного служіння наражалися на небезпеку як друзі, так і вороги⁴.

Тож на засіданні сенату, що відбулося перед від'їздом Сулли до Пренесте, ймовірно, на тому самому, на якому отцям довелося слухати крики вмираючих, деякі з його послідовників попросили його приборкати самих активних прибічників його «партії». За одним свідченням, їхнім речником був Кв. Цецилій Метелл. За іншою, це був впливовий Кв. Катул. Як передає Плутарх, Кв. Катул запитав: «коли все це закінчиться? Ми не просимо пощадити винних, але чи не міг би Сулла сказати, хто ці винні? Було

¹ Веллей Патекул. Римская история. II, 27, 4; Ливий. Периохи. 88; Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 94.

² Плутарх. Сулла. 30.

³ Шицына К.В. К вопросу о проскрипциях Луция Корнелия Суллы // Восток, Европа, Америка в древности. Сборник научных трудов XVI Сергеевских чтений. 2010. Вып. 49. С. 271.

⁴ Короленков А.В. Сулла... С. 298.

неприпустимо, щоб була свобода дій і дозволено вбивати на свій розсуд»¹. Сулла тоді відповів, що ще не вирішив, кого пощадити. Однак він дуже швидко прийняв рішення. Наступного дня Сулла вивісив список із вісімдесяти осіб, які були визнані ворогами народу, а отже, могли бути безкарно вбиті. Це був перший з сумнозвісних проскрипційних списків – нечуваного в попередній історії Риму винаходу, який, як стверджувалося, був винайдений не самим Суллою, а одним з його центуріонів, П. Фурсідієм². Найвідомішими іменами в цьому першому списку були імена консулів 83 і 82 рр. до н. е.³. Наступного дня з'явився другий список, що містив 220 імен, а на третій день – ще один, з аналогічним числом. Водночас було проголошено, що до цих страшних каталогів додаватимуться нові імена в міру того, як вони з'являтимуться в пам'яті Сулли⁴. Вимога про обмеження часу також була задоволена, оскільки було вирішено, що список має бути закритий 1 червня 81 р. до н. е., і що після цієї дати жодних нових імен не буде додано⁵.

При цьому Сулла чітко пояснив, що рядовий склад буде помилувано, але всі, хто служив на високих посадах, повинні очікувати смерті. Консули, проконсули, претори, квестори, військові трибуни і легати не могли сподіватися на пощаду. Не буде перебільшенням сказати, що Рим був буквально в лещатах терору, коли прихильники Сулли взялися за знищення своїх жертв. Щоб розпалити апетит мисливців, за кожну знайдену голову пропонували винагороду; і голови насправді приносили Суллі для огляду перед тим, як отримати від квестора призові гроші. Атріум його будинку був прикрашений цими жахливими трофеями, а голову молодшого Марія він виставив на Форумі⁶.

Щоб ще більше заохотити вбивць, перед ними також відкривалася можливість дешево скуповувати речі своїх жертв, які вважалися ворожою здобиччю. Неминуче ці спонукання призводили до того, що вбивці вбивали

¹ Плутарх. Сулла, 30.

² Орозій. История против язычников. V. 21. 2-3.

³ Инар Ф. Сулла... С. 261.

⁴ Веллей Патеркул. Римская история. II. 28. 4.

⁵ Keaveney A. Sulla: The Last Republican. New-York, 2005. P. 101.

⁶ Шицына К.В. К вопросу о проскрипциях... С. 271.

певних людей виключно заради їхнього багатства. Так само неминуче дехто з сулланців скористався можливістю вбити, під прикриттям загального хаосу і плутанини, особистих ворогів. Таким чином, відбувалося багато такого, про що Сулла особисто не знав, але щоразу, коли до його відома доводилися подібні випадки, його реакція була швидкою і однозначною, як переконався Красс, заплативши за це власною ціною. Дізнавшись, що його офіцер стратив Г. Ліцінія Красса, Сулла одразу ж засудив вчинок свого підлеглого і відтоді уникав його, відмовляючись наймати на державні посади¹.

Проте, злочини продовжувалися. Банди вбивць блукали вулицями, а коли не знаходили того, кого шукали, вбивали когось навмання і приносили його голову, як голову проскрибованої особи, до Сулли. Той, не знаючи жертву особисто, належним чином вручав винагороду. Іноді траплялося й так, що когось вбивали, а його ім'я посмертно вносили до списків, щоб упорядкувати справи. Інших вбивали ще до того, як вони дізнавалися про проскрипції, а декого засуджували, хоча вони вважали, що не зробили нічого, що могло б образити переможців². Такою була доля якогось Лоллія. Одного разу він без страху вийшов на Форум і побачив своє ім'я на табличці, закривши голову, поспішив втекти, але незабаром був схоплений і засуджений до страти. Інший римлянин, впевнений, що йому нема чого боятися Сулли, насміхався з інших жертв, а потім раптом побачив своє ім'я серед тих, кого мали стратити. Він спробував вислизнути, але його відтягнули назад і вбили. Страх, підозра і невпевненість наповнили місто. Наблизишся до табличок, і тебе вважатимуть незваним гостем і зайвою людиною, оминеш їх, і одразу вважатимуть, що тобі є що приховувати³.

Сулла не пощадив і мертвих. Сам Марій був у безпеці від його помсти, але Сулла отримав максимальне задоволення, розвіявши його прах за вітром і знищивши його трофеї, ті самі трофеї, за які він і його давній ворог ледь не зійшлися в битві багато років тому. Нарешті, щоб поставити крапку в цій

¹ Плутарх. Красс. 2.

² Инар Ф. Сулла ... С. 264.

³ Keaveney A. Sulla. ...P. 104.

справі, було вирішено, що сини та онуки проскрибованих повинні були бути позбавлені права обіймати посади. Вони були змушені брати на себе всі тягарі і не мали права користуватися жодними привілеями свого стану¹.

Хоча стан справ, який ми щойно змалювали, не міг тривати довше кількох тижнів, окремі та спорадичні вбивства, без сумніву, продовжували відбуватися аж до червня 81 р. до н. е, коли були виявлені місця переховування жертв або до списків додавалися нові імена. Загиблі були майже виключно представниками вищих класів². За винятком вірного колишнього раба і тих, хто був замордований за Коллінськими воротами і в Пренесте, ми не знаємо, щоб постраждали люди нижчих станів. Сулла, насправді, не бажав мститися тим, хто просто йшов за своїми господарями, а його поплічники, звісно, не мали жодної вигоди від вбивства бідолах. Точну кількість жертв важко встановити, але ми не повинні уявляти собі масову різанину у великому масштабі. Більшість лжерел говорять про одну-дві тисячі, а деякі – про значно меншу кількість³.

Оскільки Сулла вважав конфісковане майно проскрибованих ворожою здобиччю, він вважав, що може розпоряджатися ним на власний розсуд⁴. Насправді він зробив різними способами. Землю, яку він відібрав у італійських міст, він віддав своїм ветеранам. Однак маєтки та рухоме майно багатьох проскрибованих у багатьох випадках були безоплатно подаровані окремим друзям і прихильникам. Довго пам'ятали, що Ліціній Красс був першим, хто вимагав таких подарунків, але й більшість відомих сулланців наживалися в такий самий спосіб⁵. Більшість маєтків було продано на аукціоні прихильникам Сулли за вигідними цінами, причому він сам виступав у ролі аукціоніста. Так, маєток Росція, який, за деякими даними, коштував 6 мільйонів сестерціїв, був проданий за 2 000 сестерціїв⁶.

¹ Плутарх. Сулла. 31.

² Инар Ф. Сулла ... С. 276.

³ Цицерон. Третья речь против Катилины. X, 24; Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 95-96; Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. IX, 2, 1.

⁴ Плутарх. Красс. 3.

⁵ Короленков А.В. Сулла ... С. 308.

⁶ Цицерон. Речь за Росция. 5.

Завершення протистояння між прибічниками Сулли та маріанцями засвідчило перевагу сулланців, яка стала можливою завдяки військовій майстерності самого Сулли та високому рівню підготовки його армії. Серед найвизначніших воєначальників сулланського табору варто згадати Гая Луска, Емілія Лепіда і, звісно, Гнея Помпея, які відзначились неабиякими стратегічними здібностями. Після встановлення контролю над Римом війська Сулли остаточно ліквідували осередки спротиву маріанців у Італії, Іспанії та Північній Африці.

Перші кілька тижнів після перемоги Сулла задовольнявся виконанням обов'язків проконсула, і саме завдяки повноваженням розправлятися з ворогами Риму, які давала йому ця посада, він і запровадив проскрипції. Сенат також послужливо постановив, що всі його дії на посаді консула чи проконсула мають бути ратифіковані¹.

Сенат також постановив, що його грецький титул Епафродітос (улюбленець Афродіти) має бути офіційно визнаний. Сулла, здається, прийняв цей титул під час Мітрідатської війни і дійсно написав його на деяких трофеях, які він встановив у Греції, оскільки значення його латинського титулу, Фелікс, було б зрозумілим лише для римлянина і абсолютно незрозумілим для грека. Пізніше, після свого тріумфу, він сам офіційно визнав себе Феліксом, заявивши перед народом, що відтепер бажає, щоб його знали під цим ім'ям. Нарешті, сенат проголосував за встановлення його кінної статуї на Форумі перед рострами, з відповідним написом на ній: «Л. Корнелій Сулла Фелікс проконсул»².

Однак було очевидно, що Сулла не міг залишатися проконсулом, оскільки, не маючи змоги навіть увійти до міста, він не міг здійснити свої плани на майбутнє. Покарання ворогів було лише частиною його задумів, адже його наміром було не менше, ніж реформувати та омолодити всю Римську державу. Для нього потрібно було б знайти якусь іншу посаду з більшими

¹ Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли... С. 13.

² Шіцина К.В. Елементи популізму та пропаганди в суспільно-політичній діяльності Луція Корнелія Сулли // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2009. № 98. С. 53.

повноваженнями. Хоча прийняття цих ширших повноважень могло здатися справою невідкладною, Сулла насправді не поспішав з цим, лише після смерті обох консулів-маріанців, було вирішено провести вибори. Тоді Валерій Флакк, принцепс сенату, був призначений інтеррексом, щоб головувати на виборах. Незабаром він отримав листа від Сулли, в якому йшлося про те, що в інтересах Риму було б відродити диктатуру – посаду, яка була відсутня 120 років. Щоб не виникало жодних сумнівів щодо того, хто може стати диктатором, Сулла, який ніколи не був скромним, у висновку до листа заявив, що він є людиною, яка найкраще підходить для цієї роботи. Прохання такого рівня, очевидно, було рівносьильне наказу, і народні збори під головуванням Флакка належним чином ухвалили *lex Valeria*, яким Суллі було надано диктаторські повноваження¹.

В результаті нова посада Сулли отримала назву – диктатор для видання законів та упорядкування державних справ (*dictator legibus faciendis et reipublicae constituendae*). Йому були надані найширші повноваження. Кожен його указ автоматично ставав законом, хоча він міг, якщо бажав, винести заходи на розгляд народу і отримати їхнє підтвердження. Таким чином, він мав владу видавати закони і змінювати конституцію у будь-який спосіб, який йому заманеться. Крім того, він мав владу над життям і смертю, владу конфісковувати майно, засновувати або руйнувати міста, засновувати колонії, відбирати або дарувати держави царям-клієнтам. Провінції, скарбниця і суди були під його повним контролем. Зрештою, саме він вирішував, чи буде Рим воювати, чи перебувати в стані миру. Коротше кажучи, він став повновладним господарем римського світу².

Багато в чому ця відроджена диктатура дуже нагадувала стару владу, особливо в тому, що стосувалося її зовнішніх атрибутів. Раніше диктатор призначався під час глибокої кризи в державі, і Сулла не забув вказати у своєму листі, що зараз дійсно існує надзвичайна ситуація в країні. Саме з цієї причини він прагнув диктаторських повноважень. Раніше диктатори також мали титули,

¹ Keaveney A. Sulla. ...P. 122.

² Санчурский Н.В. Римские древности. Москва, 1995. С. 56.

і Сулла, без сумніву, мав на увазі старі прецеденти, які, наприклад, надавали як судові, так і військові повноваження, коли приймав власний титул. Нарешті, слід зазначити, що Суллі передувала нормальна кількість лікторів для людини на його посаді, і, як і раніше, всім іншим магістратам було дозволено займати свої посади. Тим не менш, диктатура Сулли відрізнялася, по суті, трьома моментами від попередніх часів. По-перше, відрізнявся спосіб обрання. Замість того, щоб бути висунутим консулом, він був обраний голосуванням народу під керуванням інтеррекса. Раніше також було звичайним явищем, коли диктатор подавав у відставку після шести місяців перебування на посаді, але для Сулли не було встановлено жодних часових обмежень, окрім нечіткої вказівки, що він має перебувати на посаді стільки, скільки потрібно для наведення порядку в державі. Нарешті, хоча диктатори минулого мали широкі повноваження, останні, надані Суллі, були набагато ширшими, ніж будь-коли уявлялося раніше. Всі ці нововведення, однак, можна пояснити. Перш за все, слід згадати, скільки часу минуло відтоді, як востаннє використовувалася ця посада. Якщо ми це зробимо, нам буде легше зрозуміти, навіщо було змінювати диктатуру, якщо вона, відроджена після такого тривалого періоду, мала бути використана для вирішення проблем, з якими ніколи раніше не стикався жоден з тих, хто її обіймав¹.

Такий спосіб обрання диктатором можна пояснити тим, що Сулла не хотів бути призначеним у традиційний спосіб з практичної причини. Диктатор, призначений консулом, повинен був піти у відставку, коли консул залишав свій пост, навіть якщо шість місяців не були завершені. Завдання, яке Сулла збирався виконати, ймовірно, було досить тривалим, і він, очевидно, не бажав проходити через дратівливий процес переобрання, поки він його виконував. Існує ще одна причина, чому він обрав саме такий спосіб обрання. Тож цілком можливо, що, оскільки диктатура Сулли також буде пов'язана з законотворчістю, яка, як він сподівався, сформує конституцію Риму в майбутньому, він вирішив, що цей спосіб обрання є найбільш відповідним за

¹ Нич К.В. История Римской республики. Москва, 1908. С. 340.

даних обставин. Сулла взяв традиційну і архаїчну магістратуру, сформувавши і пристосувавши її до абсолютно нових обставин. При цьому він жодним чином не спотворив її фундаментальний характер, оскільки в його руках вона все ще залишалася, по суті, посадою, яку потрібно було обіймати протягом короткого періоду для вирішення серйозної національної надзвичайної ситуації¹.

Першою справою на посаді диктатора для Сулли стало реформування плебейського трибунату. Спочатку це була установа, покликана захищати людину від свавільних дій чи рішень з боку магістрату або народних зборів. Але з роками вона набула набагато ширших повноважень, чим користувалися багато «захисників народу» – Гракхи, Сатурнін, Друз, Суспільцій, Меммей, Мамілій та інші. Сулла повністю позбавив трибунів права приймати закони. Вони також втратили право скликати сенат. Їхнє право вето також було різко обмежене. Відтепер вони могли використовувати його лише тоді, коли це стосувалося прав окремої особи. Слід особливо відзначити, що трибун все ще міг застосовувати його у кримінальних і цивільних справах, хоча він, звичайно, не міг скасувати остаточний вирок. Отже, цими заходами Сулла фактично знову звів трибуна до його примітивної форми. Позбавлений як права ініціювати законодавство, так і широких повноважень перешкоджати державним справам, він знову став установою, функції якої зводилися до захисту окремого римлянина від свавілля².

Щоб поставити крапку в цьому розділі своєї діяльності, Сулла, крім того, зробив усе можливе, щоб приборкати бунтівне римське населення, яке в минулому виявилось такою потужною зброєю в руках трибунів. Він намагався зменшити їхню фактичну чисельність, скасувавши хлібні роздачі, від яких багато хто з них залежав, і доклав зусиль, щоб забезпечити їхню майбутню співпрацю, включивши до їхнього числа 10 000 колишніх рабів, які колись належали до проскрибованих і яким він дав ім'я Корнелій³.

¹ Keaveney A. Sulla. ...P. 123.

² Ливий. Периохи. 89; Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 100; 32; ср.: Мишулин А. Революции рабов и падения Римской Республики. Москва, 1936. С. 106.

³ Егоров А.Б. Рим на грани эпох... С. 81.

Наступною проблемою, яку намагався вирішити Сулла, була проблема промагістратури. Тут існувало три потенційних джерела небезпеки. По-перше, народні збори протягом багатьох років час від часу відстоювали своє традиційне право призначати намісників провінцій – право, давно узурповане сенатом. Сулла дуже легко виправив це положення, він просто підтвердив право сенату призначати промагістратів. Наступна проблема – це самостійна політика магістратів та промагістратів. Щоб покласти край цим незаконним виступам диктатор посилив закон про державну зраду (*maiestas*). У законі пояснялося, що державною зрадою тепер вважалося, якщо промагістрат не залишив свою провінцію протягом 30 днів після прибуття свого наступника. Зрадою також вважалося виведення війська за межі своєї провінції, вступ до союзного царства або війна з ним без прямого дозволу сенату. Інша тактика Сулли була закріплена в його законі про провінції (*lex de provinciis*). Вибрані положення дозволяли наміснику зберігати свою владу до повернення в Рим і встановлювали обмеження на витрати провінційних делегацій¹.

Крім того, Сулла навів лад з проходженням магістратур та часом їх виконання. По-перше, він збільшив кількість квесторів з восьми до двадцяти, преторів до восьми. По-друге, він провів закон про порядок та час проходження магістратур (*lex Cornelia annalis*). За ним, щоб стати консулом, потрібно було бути претором, а для того, щоб стати квестором, – претором. Це останнє положення, звичайно, не було новим, Однак тепер воно було включене в закону Сулли. Дійсно, значна частина законодавства Сулли у цій сфері була відновленням попередніх законів, які вийшли з ужитку. положення *lex Villia* були перейняті в повному обсязі. Цим законом було встановлено мінімальний вік для зайняття курульних посад: тридцять шість років для еділів, 39 років для преторства і 42 роки для консульства. Між посадами курульних магістратів мав минути дворічний термін, також посаду, яку колись обіймав магістрат, не можна було займати знову, доки не минуло 10 років².

¹ Короленков А.В. Сулла ... С. 312.

² Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 100; Тацит. Анналы. XI, 22; Цицерон. О законах. III, 22.

Іншим важливим завданням для Сулли було створення сильного сенату. Його першим завданням було виправити руйнування, які попередні десять років завдали цьому органу. На 81 р. до н. е. залишалось близько 125 сенаторських місць, які потрібно було заповнити¹. Тому Сулла приступив до заповнення цих вакансій, але, крім того, гостро усвідомлюючи, що відтепер сенат повинен відігравати більшу роль у державних справах, він вирішив збільшити його чисельність понад 300 осіб, щоб він міг краще виконувати ту роль, яку він для нього передбачав. Хоча Сулла ніколи не мав прав перепису населення та поповнення сенату, його широкі повноваження включали в себе і цензорські, і на підставі цього він приступив до збільшення кількості сенаторів. Спочатку диктатор увів до складу сенату 300 своїх прихильників з числа своїх прихильників, які також отримали назву Корнеліїв. Ще 300 було набрано серед вершників². Цей реформований сенат був навмисно піднесений і поставлений над усіма іншими державними органами, які були ослаблені і поставлені в підлегле становище по відношенню до нього³. Що стосується магістратур, то повноваження народного представника – плебейського трибуна – були різко обмежені. Розподіл провінцій відтепер був міцно закріплений в руках сенаторів, а їхній контроль над зовнішньою політикою підтверджений, загалом усі закони мали спочатку затверджуватися сенатом, що послабило не лише магістратів, але й, звичайно, народні збори. До рук сенаторів також були передані й присяжні суди, які з часів Г. Гракха склалися з вершників⁴. Отже, зі збільшенням його чисельності та встановленням контролю над магістратами, судами та народними зборами, Сулла, мабуть, був впевнений, що сенат тепер здатен відігравати домінуючу роль у римській державі, яку він для неї задумав.

Римська релігія, звичайно, була тісно і нерозривно пов'язана з римським суспільним життям. Вважалося, що жодна суспільна дія не може бути здійснена без попереднього схвалення богів і що жоден захід не може бути успішним без

¹ Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I. 88-89; 93-95; 103; Ливий. Периохи. 86, 88-89; Евтропий. Краткая история от основания города. V. 9. 2; Орозий. История против язычников. V. 22. 4.

² Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I. 100.

³ Белкин М.В. Историческая традиция о численности и этапах формирования сената в древнем Риме ... С. 132-134; Портнягина И.П. Сенат и сенаторское сословие в эпоху раннего принципата. Калинин, 1989. С. 25.

⁴ Веллей Патекул. Римская история. II. 32. 2; ср.: Грималь П. Цивилизация Древнего Рима. Москва, 2008. С. 64.

їхнього благословення: тому не дивно, що римляни скрупульозно ставилися до дотримання релігійних обрядів і що вони приписували свою велич турботі, з якою їхні предки ставилися до цих питань. Не дивно також, що надзвичайно побожний Сулла під час загального перегляду конституції звернув увагу на цю сферу суспільного життя. Він відновив низку храмів, зруйнованих під час недавніх війн, також збільшив кількість понтифіків і авгурів до п'ятнадцяти¹. Крім того, Сулла відібрав у народних зборів право обирати членів священницьких колегій, надане йому Доміцієм Агенобарбом, і відновив стару систему, за якою нові члени кооптувалися. Диктатор збільшив до п'ятнадцяти кількість *decemviri sacris faciundis*, які наглядали за пророцтвами Сівілли. Оскільки самі оракули загинули під час пожежі, яка знищила храм Юпітера під час громадянської війни, охоронцям було доручено відновити колекцію, прочісуючи римський світ у пошуках пророцтв Сівілли. Нарешті, щоб підкреслити троянські зв'язки Риму, які були для нього такими важливими, Сулла відродив так звані Троянські ігри (*lusus Troiae*), серію кінних вправ, які виконували знатні юнаки².

Римляни часів Сулли також плекали віру в те, що вони багато в чому відійшли від високих моральних стандартів, встановлених їхніми предками, і що сучасні нещастя частково пояснюються цим занепадом. Тому кожен реформатор, який бажав зробити Рим знову внутрішньо сильним, був зобов'язаний щось зробити з таким станом речей. Якщо місто мало вийти з нинішнього занепадницького стану і знову набути стабільності, то, очевидно, було б бажано, щоб воно знову перейняло простіші звичаї попередніх часів. Вважалося, що найкраще цього можна досягти за допомогою законодавства, покликаного обмежити деякі з найбільш екстравагантних звичок, і тому Сулла, відповідно до цих настроїв, ухвалив низку законів проти розкоші. Один закон суворо обмежував азартні ігри. Інший намагався контролювати римську манію на екзотичні продукти харчування та рідкісні делікатеси. Витрати на похорони

¹ Ливій. Периохи. 89.

² Короленков А.В. Сулла ... С. 322-323.

тепер були суворо регламентувалися. Четвертим набором правил, які регулювали шлюб, Сулла намагався боротися з сексуальною аморальністю¹.

Окрім законодавчої діяльності, іншою великою турботою Сулли в рік його диктатури було заселення Італії. Закінчення війн означало, що йому потрібно було знайти землю для своїх військ, яких налічувалося близько двадцяти трьох легіонів. На щастя, така земля виявилася під рукою². В результаті війн багато маєтків в Італії залишилися порожніми і безхазяйними. Ще важливіше те, що ті італійські общини, які стали не на той бік, тепер були визнані гідними і отримали свою землю. Землі супротивників Сулли були оголошені конфіскованими на користь держави. Крім того, маєтки повстанців з числа італійських вищих класів тепер також можна було роздавати в якості винагороди власним аристократичним послідовникам Сулли. Як і слід було очікувати, найбільша концентрація поселенців була в тих областях, таких як Кампанія, Етрурія, Умбрія та Самній, де опір Суллі був найзапеклішим. На противагу цьому, Апулія, яка дала Суллі вільний прохід, залишилася неущокованою³.

Земля, зайнята солдатами, мала залишатися суспільним надбанням і вважатися невідчужуваною, для відновлення маєтків кожному солдату було виплачено винагороду, яку стягували з італійців. Розмір володінь становив щонайменше десять югерів, а в деяких випадках могли сягати і 100 югерів. Розмір володіння, ймовірно, залежав від його стажу служби та рангу. Загалом, ветеранські володіння поділялися на три категорії. По-перше, це поселення ветеранів, створені в існуючих муніципіях та колоніях. Другий тип складався з тих муніципалітетів, які продовжували існувати, але вони повинні були поступитися частиною своєї території, щоб надати землю для колонії, в якій мали оселитися солдати. До третьої категорії відносилися ті міста, де великий

¹ Плутарх. Сулла. 35.

² Сенека. О скоротечности жизни. 13, 8.

³ Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли... С. 14.

приплив ветеранів супроводжувався зниженням статусу очільників міста по відношенню до їхніх нових сусідів¹.

Диктатор також серйозно займався проблемою легітимації своєї влади, проводячи різні пропагандистські заходи. За своєї диктатури у 81 р. до н. е. Сулла знайшов достатньо часу для проявів помпезності, і протягом року Рим став свідком пишної серії розкішних видовищ. 29 і 30 січня диктатор святкував свій тріумф над Мітрідатом. Першого дня демонстрували трофеї, захоплені у царя, а другого – скарби, викрадені з римських храмів молодшим Марієм, перед тим, як їх повернули законним власникам. Цього другого дня народ також побачив вигнанців, вигнаних Цінною та іншими, а тепер повернутих на своє законне місце Суллою, які йшли в процесії і вітали свого визволителя як «спасителя» і «батька»². На свою користь диктатор перевернув також тогорічні тріумфи своїх прихильників – Гн. Помпея, К. Валерія Флакка та Л. Ліцінія Мурени³.

Серія публічних видовищ продовжилася у 80 р. до н. е. і навіть була продовжена на наступний рік, коли брати Лукуллі, як курульні еділи, викликали великий ажіотаж, вперше представивши бій між биками та слонами⁴. Схоже, що саме в цей час у Пренесте були започатковані квесторські ігри на честь капітуляції міста перед Суллою⁵.

Пропагандистську будівельну програму диктатора можна назвати скромною. В основному він обмежувався реставраційними роботами. Він взявся за відбудову храму Юпітера на Капітолії, відремонтував храм Фортуни в Пренесте і, можливо, відновив храм Геркулеса Кустоса⁶.

Ще одну вказівку на перемогу Сулли можна знайти у двох рельєфах, які він замовив для встановлення. Витонченість виконання рельєфів вказує на руку грецького майстра, якого Сулла, ймовірно, привіз зі Сходу, але їхній зміст є суто римським за натхненням і нагадує, в деякому сенсі, зображення монет

¹ Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. Москва, 1996. С.87.

² Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 95.

³ Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения. IX, 1, 12.

⁴ Плутарх. Сулла. 35.

⁵ Шіцина К.В. Елементи популізму та пропаганди... С. 53.

⁶ Кауфман С.А. Всеобщая история архитектуры. Москва, 1948. Т. 1. С. 79.

Сулли¹. На першій дві перемоги підтримують лавровий вінок над щитом, на якому зображений орел Юпітера з блискавкою. Над орлом – два купідони, а все це обрамлено двома канделябрами. Інший має прикрашену кірасу і трофеї, що оточують щит, на якому зображена голова Риму в шоломі².

Важливий аспект святкувань Сулли відображає уявлення про те, що настав час миру і процвітання. Ігри та бенкети явно мали на меті примирити римлян з його правлінням і запевнити їх, що їхні біди справді залишилися в минулому. Відчуття фізичного благополуччя, викликане великою кількістю благ, з якими асоціюється *felicitas*, могло б завоювати їхню прихильність і переконати їх, що він справді є носієм злагоди. Отже, за всією помпезністю і пишністю ховалося чітке і просте послання: негаразди, які переслідували Рим з часів Гракхів, тепер закінчилися, покладені край мудрими заходами великого законодавця. І було обіцяно більше, ніж просто кінець міжусобиць. Наступала ціла нова епоха, епоха процвітання і спокою, яку, як і сам законодавець, провіщали пророцтва і знамення³. Недарма Сулла у Римі називався *Felix* (Щасливий). Сенат ухвалив спорудити новому повелителю позолочену статую, на постаменті якої було начертано: «Луцій Корнелій Сулла Фелікс, імператор⁴». *Sulla Felix* для його сучасників мало теж значення, що і *Roma Felix*⁵. З прийняттям цього почесного титулу за постановою сенату та народних зборів пов'язаний ауреус 81 р. до н. е., де на аверсі розташована богиня Рома, яка символізує римську державу, а реверс зображує кінну статую Сулли з легендою *L SVLLA FELI DIC*, яка повторює напис на постаменті статуї⁶.

На ці уявлення дуже великий вплив надали сотеріологічні та есхатологічні ідеї, східного та грецького походження, які широко поширюються в римській державі в цей час. Виникши у країнах Стародавнього Сходу подібні уявлення з часом лишалися місцевого забарвлення та

¹ Кауфман С.А. Всеобщая история архитектуры... С. 88.

² Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи... С. 316.

³ Keaveney A. Sulla. ...Р. 137.

⁴ Аппиан Алескандрийский. Гражданские войны. I, 97.

⁵ Егоров А.Б. Культ личности и культ государства в религиозном почитании императоров в I веке н. э. // Мнемон. 2004. Вып. 3. С. 279.

⁶ Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи С. 316; Межерицкий Я.Ю. Республиканская монархия. Москва, 1994. С. 176.

отримували більш абстрактний розмитий окрас. За елліністичної доби вони отримали друге дихання: «сотеріологічні символи набувають великого значення в культі елліністичних монархів, сотеріологічні ідеї впливають на соціальні програми масових рухів елліністичної епохи¹».

Поява римських військ у Передній Азії спровокувала новий сплеск таких настроїв. Твердження про приход золотого віку та кінець світу ще більш переплітаються між собою. Ідеї про золотий вік проникають у Рим наприкінці I ст. до н. е. де об'єднуються з есхатологічними уявленнями етрусків та можливо з сотеріологією діонісійських культів. Особливого значення сотеріологічні-есхатологічні ідеї набувають у добу громадянських війн². Як вказує С. Л. Утченко «ця обставина свідчить про те, що есхатологічні та месіанські мотиви були відображенням не тільки релігійних поглядів, а й певних соціально-політичних сподівань. Тому цілком можливо встановити певний зв'язок між цими східними впливами, що проникали до Риму, і підготовкою найбільшої кризи античної ідеології, що знайшла своє вираження у перемозі християнства. Широкому поширенню християнського вчення як на Сході, а й у Заході імперії, безсумнівно, чимало сприяла та обставина, що християнство розвивалося на розпушеному есхатологічними навчаннями ґрунті»³.

Цікаво, що сотеріологічні уявлення проникли навіть на чеканку монет, присвячених Суллі. Зокрема, покровителька диктатора богиня Діана зображена на випуску 44 р. до н. е., який проводив Л. Емілій Бука, де на реверсі денарія з'являється Суллі уві сні (рис. 9). Це зображення напряду перекликається з розповіддю Плутарха про сновидіння Сулли перед битвою при Коллінських воротах, коли йому з'явилася таємнича богиня, культ якої римляни запозичили від каппадокійців: «чи то Місяць, чи Мінерва чи Беллона з блискавкою в руках, яка наказала йому знищити своїх ворогів»⁴. За словами грецького біографа, Сулла був забобонною людиною та вірив у знамення. Досить логічно

¹ Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики... С. 60-61.

² Машкин Н.А. Эсхатология и мессианизм в последний период Римской Республики // Известия АН СССР. 1946. Т. 3. № 5. С. 446-447.

³ Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики... С. 61.

⁴ Плутарх. Сулла. 9.

припустити, що віру в неї Сулла придбав під час свого східного походу (85-84 рр. до н. е.) проти Мітрідата VI Євпатора. У цьому регіоні культ синкретичного жіночого божества Маеннію мав велике поширення, бо вона асоціювалася з настанням миру та процвітання. Скоріш за все сама богиня пооб'єднувала риси кількох жіночих грецьких, фрігійських та малоазійських, серед яких Белони, Артеміди Таврополи та Анахіти, для чийх культів дуже характерне поклоніння Сонцю та Місяцю¹.

Тим часом наприкінці 81 р. до н. е. Сулла оголосив себе кандидатом на посаду консула 80 р. до н. е., але під час народних зборів на Форумі раптово запропонував дати звіт про себе кожному, хто захоче його запитати, коли ніхто не наважився це зробити він відпустив своїх лікторів і охоронців і покинув Форум, як приватна особа в супроводі кількох друзів². Точну дату зречення Сулли неможливо встановити. Ми знаємо, що після того, як він став консулом-десигнатом (призначеним консулом) на виборах, що відбулися в липні або серпні, він продовжував, як і мав на це право, бути диктатором. Сучасний науковець А.В. Короленков вважає, що він продовжував користуватися цим правом аж до 1 січня 80 р. до н. е., коли розпочалася його консульська діяльність³. Однак одна обставина свідчить проти цього. Коли Сулла, склавши з себе диктаторські повноваження, запропонував надати звіт про своє правління, він мав на увазі те, що говорив. Навряд чи було б гідним завершенням великої справи, якби вона увінчалася якимось шахрайством чи поверхневою виставою. З цього випливає, що для Сулли перехід безпосередньо від імунітету, наданого диктаторською владою, до консульської зробив би його жест безглуздом. Отже, між диктатурою і консульством мав пройти певний період часу. Можна умовно припустити, що це був один або два місяці⁴.

Невдовзі колишній диктатор виїхав до своєї вілли у Кампанії, і хоча цей час він присвятив написанню своїх мемуарів та рибальству та практично не

¹ Абрамзон М.Г. Астральные символы в римской чеканке: происхождение и развитие монетных типов // Вестник древней истории. 2002. № 1. С. 130-131.

² Плутарх. Сулла. 37.

³ Короленков А.В. Сулла... С. 247.

⁴ Keaveney A. Sulla. ...P. 142.

торкався державних справ, його вплив на внутрішню та зовнішню політику залишався непохитним аж до його кончини від якоїсь хвороби у 78 р. до н. е. Він пішов з життя у 60 років і сенат та народні збори влаштували для нього дуже пишні похорони за державний кошт¹.

Підводячи підсумок, потрібно зауважити, що політична діяльність диктатора постає вельми неоднозначною. Захопивши владу він винайшов нововведення, запровадивши жорстокі репресії проти своїх супротивників – так звані проскрипції. Більшість його ворогів загинули або пішли у вигнання, багато з них доєдналося до Серторія в Іспанії. Невдовзі Сулла зробив, на наш погляд, невдалу спробу відродити олігархічну сенатську республіку, яка вже канула в літо. Ці намагання йшли проти історичного розвитку, але ж не бажаючи цього він, насправді, проклав шлях для наступних політиків, охочих до одноосібної влади, тим самим продемонстрував приклад, як в майбутньому буде формуватися принципат Октавіана Августа.

Слід зазначити, що Сулла був, по суті, одноособовим володарем римської держави. Результати його зовнішньої та внутрішньої політики були половинчастими. Він лише частково зміг розв'язати аграрну проблему та союзницьке питання, диктатор дійсно зміцнив юридичну та виконавчу владу, а також управління провінціями. І хоча все це він робив від імені оптиматів, але ж був вимушений прийняти окремі вимоги своїх супротивників – популярів. При цьому його метою було укріплення влади сенаторських кіл та захист сенатської адміністрації і її юрисдикції від специфічних республіканських магістратур – плебейського трибуната та цензорства. Сулла мав намір відродити ту сенатську республіку, яка існувала ще до початку кризових явищ, але ж при цьому він спирався на сили, які практично протистояли цій консервативній традиції – на професійних солдат, «нових людей», а також рабів, тобто захищаючі полісні цінності, всесильний диктатор парадоксальним чином намагався зберегти їх антиполісними силами. Культурна політика використовувалася як засіб легітимації влади Сулли. З одного боку диктатор

¹ Ковалев С.И. История Рима... С. 468.

намагався візуально відродити Рим, що вилилося в активне будівництво та реставрацію головних римських сакральних пам'ятників і в самому Римі і в головних італійських містах. Для цих же цілей використовувалися реформи адміністративних кордонів та ремонт та будівництво доріг. На релігійну політику Сулли великий вплив надали есхатологічні та сотеріологічні ідеї, які з'являються та дуже швидко поширюються в римській державі в цей час.

Висновки

Видатний політичний діяч і полководець Л. Корнелій Сулла своєю діяльністю зробив величезний вплив на подальші долі римської республіки.

Його перші кроки на політичному та військовому поприщі виявилися дуже успішними. Він практично одразу проявив себе як видатний полководець та дипломат. Першим успіхом на посаді командувача кінноти було взяття в полон Югурти. У 103 р. до н. е. він посідав посаду легата під час війни з германцями, а наступного року був обраний військовим трибуном. Сулла відзначився і під час Союзницької війни. Разом із військовою кар'єрою, полководець виділювався й на політичній ниві. Провівши потужну передвиборну кампанію, він переміг і став претором 97 р. до н. е. На посаді відзначився проведенням ігор на честь Аполлона. У 92 р. до н. е. Сулла став пропретором Кілікії і зумів провести вдалу дипломатичну акцію проти Мітрідата, посадивши на престол римського ставленика Аріобарзана. У 87 р. до н. е. Сулла було обрано консулом. Отже, за короткий час військової кар'єри, Луцій Сулла досяг популярності, політичного впливу і найголовніше зміг об'єднати навколо себе кілька вірних йому легіонів. Незабаром армія була задіяна як основна зброя проти політичних супротивників. Слід відзначити чудові полководчі здібності Луція Корнелія Сулли під час війни з Мітрідатом та популярями. Він громив суперника, який перевищував у кількості. Усі його тактичні хитрощі на полі бою спрацьовували і приносили успіх римській армії. Але також варто відзначити легіонерів Сулли, які стояли до останнього за свого командира.

Можна сказати, що успіхи здобуті Суллою в Африці, у боротьбі проти германців, в Союзницькій війні, проти Мітрідата і популярів допомогли полководцю зібрати сильну, дисципліновану, а головне підпорядковану собі армію. Вона була сильним аргументом Сулли у боротьбі за владу. Полководець демонстрував чудові дипломатичні здібності, будучи при цьому сильним тактиком та хитрим політиком. Його армія не відрізнялася від колишніх, оскільки вона була мобілізаційною армією, а не найманою. З її допомогою

Сулла добився перемоги у громадянській війні. Бажання збагатитися та авторитет полководця були приводом для військових взяти участь у війні на Сході проти Мітрідата, а потім взяти активну участь у політиці, підтримавши Суллу та здійснивши марш на Рим. Військо виступало простою зброєю для вирішення політичних суперечок.

Однак політична діяльність Сулли залишається дуже суперечливою. Після захоплення Риму Сулла запровадив проскрипції. В результаті більшість противників диктатора було вбито або залишило Рим. Незабаром він відновив традиційну римську олігархічну республіку, а своєю діяльністю підготував умови становлення принципату Августа. Сулла був необмеженим правителем Риму. Проте він лише частково вирішив аграрне та союзницьке питання, зміцнив виконавчу владу, налагодив провінційне управління. Хоча Сулла діяв від імені оптиматів, він прийняв деякі вимоги популярів. Серією окремих законів Сулла прагнув знову зміцнити владу сенаторської аристократії та захистити адміністрацію та юрисдикцію від цензорів та плебейських трибунів. Загальною тенденцією законодавства Сулли була реставрація сенатської республіки у тому вигляді, у якому вона існувала на початок політичної кризи. На це були націлені його політичні реформи та важливі закони про образи величі щодо нобілітету. Але з іншого боку, Л. Корнелій Сулла спирався на тих, хто не був пов'язаний з консервативною традицією – навпіл професійну армію, так званих «нових людей» і навіть звичайних рабів, зберігаючи полісну систему цінностей, він парадоксальним чином захищав її з допомогою неполісних сил. У культурній сфері акцент було зроблено на візуальне відродження Риму. Це виявилось в активному будівництві та реставрації найважливіших архітектурних ансамблів політичного та релігійного значення, як у самому Римі, так і у великих містах Італії. Авторитет Сулли мали зміцнити і реформи адміністративних кордонів Італії і навіть ремонт та будівництво доріг. Намагаючись зміцнити свою владу, диктатор багато чого запозичив у своїй релігійній політиці з есхатологічних та сотеріологічних ідей, що широко поширилися в цей час у Римі.

Список використаних джерел та літератури

- Аврелий Виктор. История Рима: О знаменитых людях / пер. с лат. В.С. Соколова // Вестник древней истории. 1963. № 2. С. 236.
- Аппиан Александрийский. Митридатовы войны // Аппиан. Римская история / пер. с греч. С.П. Кондратьева, С.А. Жебелева. Москва: Наука, 1998. С. 242-308.
- Аппиан Александрийский. Гражданские войны // Аппиан. Римская история / пер. с греч. С.П. Кондратьева, С.А. Жебелева. Москва: Наука, 1998. С. 309-373.
- Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. А. Иванова. Санкт-Петербург, 1772. Т. 2. С. 198-199; 446-447.
- Веллей Патеркул. Римская История // Малые римские историки / пер. с лат. М.Ф. Дашковой, А.И. Немировского. Москва: Ладомир, 1996. Кн. 2. С. 23-99.
- Евтропий. Краткая история от основания Города // Римские историки IV века / пер. с лат. А.И. Донченко. Москва: Росспэн, 1997. С. 1-49.
- Зосим. Новая История / Зосим / пер. с лат. Н.Н. Болгова. Белгород.: Изд-во ВГУ, 1999. 194 с.
- Ливий Тит. История Рима от основания города / пер. с лат. М.Е. Сергеенко. Москва: Наука, 1991. Т. 2. С. 188-320.
- Ливий Тит. История Рима от основания города / пер. с лат. М.Л. Гаспарова. Москва: Наука, 1993. Т. 3. С. 557-590.
- Луций Ампелий. Памятная книжица // Малые римские историки / пер. с лат. А.И. Немировского, М.Ф. Дашковой. Москва: Ладомир, 1996. С. 191-223.
- Павел Орозий. История против язычников / пер. с лат. В.М. Тюленева. Санкт-Петербург: Олега Абышко, 2004. 544 с.
- Плутарх. Гай Марий // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. С.А. Ошерова. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 65-97.

- Плутарх. Луций Корнелий Сулла // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. В.М. Смирин. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 119-153.
- Плутарх. Лукулл // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. С.С. Аверенцева. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 171-212.
- Плутарх. Красс // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. В.В. Петуховой. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 237-263.
- Плутарх. Помпей // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. Г.А. Стратановского. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 334-390.
- Плутарх. Серторий // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. А.П. Каждана. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 268-286.
- Плутарх. Тиберий и Гай Гракхи // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / пер. с греч. С.П. Маркиша. Москва: Наука, 1964. Т.3. С. 111-136.
- Публий Корнелий Тацит. Анналы // Тацит. Сочинения / пер. с лат. А.С. Бобовича. Москва: Ладомир, 2003. С. 5-423.
- Публий Корнелий Тацит. История // Тацит. Сочинения / пер. с лат. А.С. Бобовича. Москва: Ладомир, 2003. С. 522-765.
- Саллюстий Гай Крисп. Югуртинская война // Саллюстий. Сочинения / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. С. 40-105.
- Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины // Саллюстий. Сочинения / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. С. 5-39.
- Секст Юлий Фронтин. Стратегемы / пер. с лат. А.Б. Рановича // Вестник древней истории. 1946. № 1. С. 222-306.
- Сенека Луций Анней. О скоротечности жизни // Сенека. Философские трактаты / пер. с лат. Т.Ю. Бородай. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. С. 40-65.
- Страбон. География в 17 книгах / пер. с греч. Г.А. Стратановского. Москва: Наука, 1964. 944 с.
- Флор Луций Анней. Эпитомы // Малые римские историки / пер. с лат. А.И. Немировского, М.Ф. Дашковой. Москва: Ладомир, 1996. С. 99-190.

- Цицерон Марк Тулий. Третья речь против Катилины // Цицерон. Речи / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 1. С. 312-321.
- Цицерон Марк Тулий. О своем доме // Цицерон. Речи / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 2. С. 57-102.
- Цицерон Марк Тулий. О законах // Цицерон. Диалоги / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1966. С. 89-150.
- Цицерон Марк Тулий. О старости, О дружбе, Об обязанностях // Цицерон. Сочинения / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1974. С. 58-156.
- Абрамзон М.Г. Астральные символы в римской чеканке: происхождение и развитие монетных типов // Вестник древней истории. 2002. № 1. С. 122-142.
- Абрамзон М.Г. Император и армия в римской монетной типологии // Вестник древней истории. 1996. № 3. С. 122-137.
- Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. Магнитогорск: Магнитогорский Дом печати, 1995. 656 с.
- Абрамзон М.Г. Римский императорский культ в памятниках нумизматики. Магнитогорск: МГПИ, 1993. 196 с.
- Азимов А. Римская республика. От семи царей до республиканского правления. Москва: Центрполиграф, 2003. 300 с.
- Баумаген Ф. Эллинистическая-римская культура / пер. с нем. яз. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефронь, 1914. 781 с.
- Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи пер. с англ. яз. Санкт-Петербург: Амфора, 2008. 451 с.
- Белкин М.В. Историческая традиция о численности и этапах формирования сената в древнем Риме // Жебелевские чтения. 2001. № 3. С. 131-136.
- Блох Л. Сословная и социальная история Римской республики / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург., 1904. 112 с.

- Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. Система политического дуализма в передний Азии. Москва: Изд-во МГУ, 1966. Т. 2. 305 с.
- Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. 160 с.
- Борухович В.Г. Квинт Гораций Флакк. Поэзия и время. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1993. 376 с.
- Будко В. К вопросу о хронологии киликийского наместничества Суллы // Актуальные проблемы отечественной и всемирной истории. Харьков, 2013. Вып. 16. С. 22-23.
- Вебер М. Аграрная история Древнего Рима / пер. с нем. яз. Москва: Кучково поле, 2001. 560 с.
- Виппер Р.Ю. Очерки по истории Римской империи. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 434 с.
- Голдсуорти А. Во имя Рима / пер. с англ. яз. Москва: Транзит книга, 2006. 537 с.
- Горончаровский В.А. Гладиаторы в бою. На арене и полях сражений. Москва: Яуза Эксмо, 2008. 320 с.
- Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / пер. с фр. яз. Москва: АСТ, 2008. 512 с.
- Грималь П. Цицерон / пер. с фр. яз. Москва: Мол. Гвардия, 1991. 544 с.
- Гуленков К.Л. Дарданский мир: об одном аспекте политики Суллы // Античность: политика и культура. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1998. С. 59-60.
- Дельбрюк Г. История военного искусства. В рамках политической истории / пер. с нем. яз. Санкт-Петербург: Ювента, 1999. Т. 1. 416 с.
- Дементьева В.В. Римское республиканское междоусобице как политический институт. Москва: Инфо-медиа, 1998. 137 с.
- Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / пер. с англ. яз. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2008. 816 с.
- Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. 225 с.

- Егоров А.Б. Сулла и Цезарь, две диктатуры (опыт сравнительного анализа) // Научно-теоретический альманах. 2003. Вып. 2. С. 165-190.
- Егоров А.Б. Культ личности и культ государства в религиозном почитании императоров в I веке н. э. // Мнемон. 2004. Вып. 3. С. 277-284.
- Егоров А.Б. Партия Суллы: Союз аристократов и маргиналов // *Studia historica*. 2006. Вып. 6. С. 128-151.
- Зарщиков А.В. Галльское проконсульство Цезаря и римская аристократия // Античный мир и археология. 2002. Вып. 11. С. 67-71.
- Иванов Ю.А. Заговор Катилины и его социальная база // Вестник древней истории. 1940. № 1. С. 69-81.
- Игнатенко А.В. К вопросу о политическом режиме в Риме в эпоху перехода от республики к монархии. Москва: Изд-во АН СССР, 1980. 132 с.
- Инар Ф. Сулла / пер. с фр. яз. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 416 с.
- Кауфман С.А. Всеобщая история архитектуры. Москва: Изд-во академии архитектуры СССР, 1948. Т. 1. 151 с.
- Ковалев С.И. История Рима. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. 864 с.
- Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1999. 128 с.
- Короленков А.В. Лев и лисица: психологические приемы Суллы в войне с марианцами // Античный мир и археология. 2002. Вып. 11. С. 57-64.
- Короленков А.В. Квинт Серторий: Политическая биография. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 310 с.
- Короленков А.В. Сулла. Москва: Молодая гвардия, 2007. 430 с.
- Короленков А.В. Помпей Страбон и его армия // *Antiquitas aeterna*. 2007. Вып. 2. С. 128-139.
- Короленков А.В. Из новейшей литературы о Сулле // Вестник древней истории. 2010. № 1. С. 218-229.
- Короленков А.В. О применимости терминов «оптиматы» и «популярны» к событиям 88-82 гг. до н. э. // Античный мир и археология. 2015. Вып. 17. С. 75-82.

- Кивни А. Что произошло в 88 г. / пер. с англ. яз. // *Studia historica*. 2006. Вып. 6. С. 213-252.
- Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / пер. с нем. яз. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. Т. 1. 576 с.
- Кузищин В.И. Римское рабовладельческое поместье II век до н. э. – I век н. э. Москва: Изд-во Мос. гос. ун-та, 1973. 255 с.
- Литовченко С.Д. Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н.э. // *Laurea*. Харьков, 2007. С. 48-56.
- Любимова О.В. Понятия «популярны» в современной историографии // *Вестник древней истории*. 2015. №1. С. 190-207.
- Манандян А.Я. Тигран второй и Рим. Ереван: Армфан, 1943. 240 с.
- Машкин Н.А. Эсхатология и мессианизм в последний период Римской Республики // *Известия АН СССР*. 1946. Т. 3. № 5. С. 441-460.
- Машкин Н.А. Римские политические партии в конце II и в начале I в. до н. э. // *Вестник древней истории*. 1947. № 3. С. 126-139.
- Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождения и социальная сущность. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1949. 688 с.
- Межеричский Я.Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа. Москва-Калуга: Изд-во КГПУ, 1994. 442 с.
- Мелани К. Юлий Цезарь / пер. с фр. яз. Москва: Вече, 2009. 128 с.
- Мишулин А. Революции рабов и падения Римской Республики. Москва: ЦК ВКП (б) Правда, 1936. 106 с.
- Моммзен Т. История Рима / пер. с нем. яз. Москва: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1937. Т. 2. 447 с.
- Монтескье Ш.Л. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян / пер. с фр. яз. Москва: Кучково поле, 2002. 512 с.
- Мэттингли Г. Монеты Рима. С древнейших времен до падения западной империи / пер. с англ. яз. Москва: Любимая книга, 2005. 386 с.

- Нечай Ф.М. Рим и италики. Москва: Изд-во Министерства высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. 195 с.
- Нич К.В. История Римской Республики / пер. с нем. яз. Москва: Товарищество печатного и издательского дела, 1908. 530 с.
- Портнягина И.П. Сенат и сенаторское сословие в эпоху раннего принципата. Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1989. 83 с.
- Робер Ж.Н. Рим / пер. с фр. яз. Москва: Вече, 2006. 384 с.
- Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи / пер. с нем. яз. Санкт-Петербург: Наука, 2000. Т. 1. 437 с.
- Ростовцев М.И. Рождение Римской Империи. Москва: Книжная находка, 2003. 160 с.
- Санчурский Н.В. Римские древности. Москва: Изд-во Мос. гос. ун-та, 1995. 208 с.
- Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. 348 с.
- Селецкий Б.П. О некоторых современных исследователях социально-политической истории Рима 90-х годов I века до н. э. // Вестник древней истории. 1978. № 3. С. 205-215.
- Смыков Е.В. Рим и Парфия: первые контакты (к вопросу о договорах Суллы и Лукулла с парфянами) // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2000. Ч. 1. С. 118-129.
- Смыков Е.В. Каппадокийская миссия Суллы: проблемы хронологии (историографический очерк) // Studia historica. 2007. Вып. 7. С. 93-107.
- Токарев А.Н. Становление официальной идеологии принципата Августа. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. 268 с.
- Трухина Н.Н. Политика и политики «золотого века» Римской республики. Москва: Изд-во МГУ, 1986. 185 с.
- Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. 301 с.

- Утченко С.Л. К вопросу о римских политических партиях // Вестник древней истории. 1963. № 3. С. 82-94.
- Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. Москва: Наука, 1965. 288 с.
- Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. Москва: Наука, 1969. 325 с.
- Утченко С.Л. Цицерон и его время. Москва: Мысль, 1972. 390 с.
- Утченко С.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. 365 с.
- Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима III-I вв. до н. э. Москва: Наука, 1977. 257 с.
- Фельзберг Э. Братья Гракхи. Юрьев: Типография Маттисена, 1910. 262 с.
- Ферреро Г. Величие и падения Рима / пер. с итал. яз. Санкт-Петербург: М. и С. Сабашниковых, 1915. Т. 1. 361 с.
- Фриман Ф. Юлий Цезарь / пер. с англ. яз. Москва: АСТ, 2010. 411 с.
- Хлезов А.А. Морские войны Рима. Санкт-Петербург: Изд-во гос. Петер. ун-та, 2005. 496 с.
- Холланд Р. Рубикон: Триумф и трагедия Римской Республики / пер. с англ. яз. Москва: Вече, 2007. 368 с.
- Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Побежденные. Санкт-Петербург: Изд-во гос. Петер. ун-та, 2006. 314 с.
- Шіщина К.В. Політичні репресії в Римській республіці за часів Сулли // Часопис Української історії. Київ, 2009. Вип. 11. С. 58-64.
- Шіщина К.В. Елементи популізму та пропаганди в суспільно-політичній діяльності Луція Корнелія Сулли // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2009. № 98. С. 50-54.
- Шіщина К.В. Взаємозв'язок особистісного, політичного та суспільного факторів походу Сулли на Рим у 88 р. до Р. Х. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ, 2010. № 2. С. 131-136.
- Шіщина К.В. К вопросу о проскрипциях Луция Корнелия Суллы // Восток, Европа, Америка в древности. Сборник научных трудов XVI Сергеевских чтений. 2010. Вып. 49. С. 270-275.

- Шіцина К.В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2011. 18 с.
- Шифман И.Ш. Цезарь Август. Ленинград: Наука, 1990. 200 с.
- Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. Москва: Наука, 1996. 200 с.
- Штоль Г.В. История Древнего Рима в биографиях. Смоленск: Русич, 2003. 576 с.
- Arnaud P. Sylla, Tigraane et les Parthes. Un nouveau document pour la datation de la proper de Sylla: Sidoine Apollinaire, Paneg. Aviti, v. 79-82 // *Revue des études anciennes*. 1991. T. 93. P. 55-64.
- Babelon E. Description historique et chronologique des monnaies de republique romaine. Paris: Rollin et Feuarent, 1885. T. 1. 562 p.
- Badian E. Sulla's Cilician Command // *Studies in Greek and Roman History*. Oxford, 1964. P. 157-178.
- Brennan T.C. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations // *Chiron*. 1992. Bd. 22. P. 103-158.
- Grueber H.A. Coins of the Roman republic. London: Trustees of the British Museum, 1970. Vol. 3. 236 p.
- Kallet-Marx R. Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C. Berkeley: University of California, 1995. 430 p.
- Keaveney A. Sulla: The Last Republican. New-York: Routledge, 2005. 240 p.
- Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris: Didot, 1890. 495 p.
- Shervin-White A.N. Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla // *Classical Quarterly*. 1977. Vol. 27. № 1. P. 173-183.

Додатки

Рис. 1. Денарій Фавста Корнелія Сулли. Рим. 56 р. до н. е. (за Е. Бабелоном).

Рис. 2. Денарій Луція Корнелія Сулли. Італія. 81 р. до н. е. (за Г. Меттинглі).

Рис. 3. Ауреус Л. Корнелія Сулли та Л. Манлія. Військове карбування. 83-83 рр. до н. е. (за Г. Меттинглі).

Рис. 4. Асс Луція Корнелія Сулли. Італія. 83-82 рр. до н. е. (за Е. Бабелом).

Рис. 5. Ауреус Луція Корнелія Сулли. Італія. 81 р. до н. е. (за Г. Меттинглі).

Рис. 6. Денарій Луція Корнелія Сулли. Італія. 81 р. до н. е. (за Е. Бабелом).

Рис. 7. Ауреус Луція Корнелія Сулли. Італія. 81 р. до н. е. (за Г. Грюбером).

Рис. 8. Денарій Фавста Корнелія Сулли. Рим. 56 р. до н. е. (за М. Г. Абрамзоном).

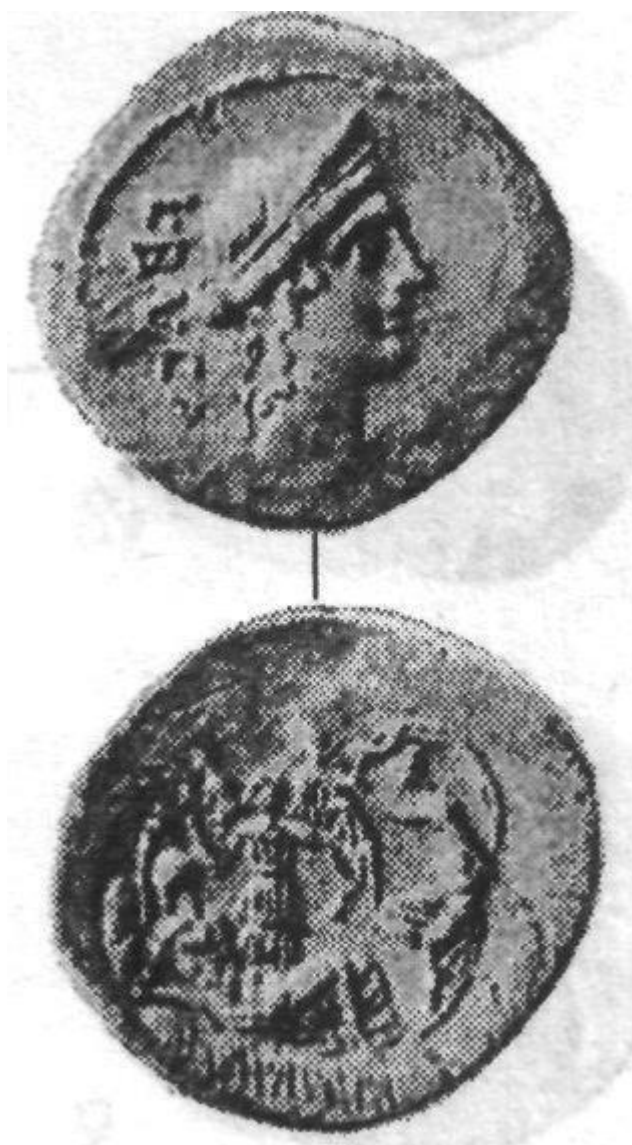

Рис. 9. Денарій Л. Емілія Буки. Рим. 44 роки до н. е. (за М. Г. Абрамзоном).

